

ने मिचंद सिधान्तचक्र वर्तीकृत **त्रिलोकसार** या ग्रंथात १०१८ प्राकृत गाथा आहेत. यामध्ये जरी अध्यायरूप विभागणी के लेली नाही तरी विषय वर्णनाच्या प्रारंभी करुन त्याचप्रमाणे प्रतिपादन के लेले असल्याने या ग्रंथाचे लोकसामान्य, भवन, व्यंतर, ज्योतिष, वैमानिक व नर तिर्यक लोक असे सहा अधिकार स्पष्ट दिसतात. विषयवर्णन त्रिलोकप्रज्ञाप्तीप्रमाणेच पण संक्षेपाने के ले आहे. याचा रचनाकाल इ. स. ११ वे शतक होय.

पद्मनंदी मुनिकृत **जंबूद्वीपपण्णत्तिमध्ये** २३८९ प्राकृत गाथा असुन ग्रंथरचना तिलोयपण्णत्तीच्या आधारावर केल्याचे स्पष्ट दिसते. यामध्ये उपोद्घात, भरतऐरावत वर्ष, शौल-नंदी-भोगभुमी, सुदर्शनमेरु, मंदरजिनभवन, देवोत्तरकुरु, कक्षाविजय, पूर्वविदेह, अपरविदेह, लवणसमुद्र, द्वीपसागर-अधः-उर्ध्व-सिद्ध-लोक, ज्योतिलोक व प्रमाणपरिच्छेद असे १३ उद्देश आहेत. ग्रंथाच्या शेवटी कर्त्याने सांगितले आहे की, ऋषी विजयगुरु यांच्याजवळ जिनागमाचा अभ्यास करुन त्यांच्याच प्रसादाने माघनंदी यांचे प्रशिष्य व सकलचंद्राचे शिष्य श्रीनंदिगुरुंच्यासाठी या ग्रंथाची रचना केली आहे. त्यांनी स्वतःला वीरनंदीचे शिष्य म्हटले आहे. या ग्रंथाची रचना परिययत्र देशातील वारानगर येथे झाली तेथील राजाचा उल्लेख संति किंवा संति असा के ला आहे.

श्वेतांबर परंपरेमध्ये या विषयावरील सुर्य-चंद्र-जंबूद्वीप-प्रज्ञप्ति अशा तीन आगम ग्रंथाशिवाय जिनभद्रगणिकृत **क्षेत्रसमास** व **संग्रहणी** हे दोन ग्रंथ उल्लेखनीय आहेत. या दोन्ही ग्रंथाच्या विस्तारामध्ये हळुहळु पुष्कळ्य वाढ झाली आहे. आणि त्यांची लघु व **बृहत्क्षेत्रसमास** (त्रैलोक्यदीपीका) याच्या उपलब्ध प्रतीमध्ये ६५६ गाथा आहेत. जंबूद्वीप, लवणोदधि, धातकीखंड, कालौदधि व पुष्करार्ध असे पाच अधिकार आहेत. यामध्ये फक्त मनुष्यलोकाचे वर्णन आहे. उपलब्ध **बृहत्-संग्रहणीचे** संकलनकार मलधारी हेमचंद्रसूरीचे शिष्य चंद्रसुरी (१२ वे शतक) होत. यातील ३४९ गाथा, देव, नरक, मनुष्य व तिर्यक अशा चार गतिनामक अधिकारामध्ये आणि त्यांचे नानाविकल्प, आयष्य, शारीरमान इत्यादी विषयक माहिती देणा-या विविध द्वारांमध्ये विभागल्या आहेत. यामध्ये लांकरचनेपेक्षा तेथे राहणा-या जीवांचे वर्णन अधिक विस्ताराने के ले आहे. रत्नशेखर-सूरिकृत (१४ वे श.) **लघुक्षेत्रसमास** नावाचा २६२ गाथांचा व तिलकसूरिकृत (१४ वे श.) ४८९ गाथाचा बृहत्क्षेत्रसमास असे दोन ग्रंथ असून त्यामध्येही अडीच द्वीपप्रमाण मनुष्यलाकाचे वर्णन आहे. देवसुरिरिष्य प्रदुन्मसूरी (१३ वे श.) याने **विचारसार-प्रकरण** हा ९०० गाथांचा ग्रंथ लिहीला. यामध्ये कर्मभुमी, भोगभुमी, आर्य-अनार्य देश, राजधान्या, तीर्थकरांचे पूर्वभव, मातापिता, स्वप्न, जन्म, समवसरण, गणधर, अष्टमहाप्रातिहार्य, कल्की, शक व विक्रम पद्धतीची कालगणना, दहा निन्हव, ८४ लाख योनी, आणि सिद्ध अशा नानाप्रकाराच्या विषयांचे वर्णन आहे. यावर माणिक्यसागरकृत संस्कृत छाया उपलब्ध आहे. (प्र. आ. स. भावनगर, १९८३).

ज्योतिषकरंडक हा ग्रंथ वरील सर्व ग्रंथापेक्षा प्राचीन असावा. मुद्रित प्रतीमध्ये त्याला पूर्वभृद्वालभ्यप्राचीनतराचार्यकृत असे म्हटले आहे. (प्र. रत्नलाम, १९२८). यावर पादलिप्तसुरीची टीका असल्याचाही उल्लेख आहे. उपलब्ध **ज्योतिषकरंडक-प्रकीर्णक** या ग्रंथात ३७६ गाथा असून त्यातील भाषा व शैली जैनमहाराष्ट्री प्राकृत या भाषेमधील ग्रंथासारखी आहे. आरंभी सांगितले आहे की, सूर्यप्रज्ञप्तीमध्ये जो विषय सविस्तर सांगितला अहे तोच येथे संक्षेपरूप उद्धृत के ला आहे. या ग्रंथामध्ये कालप्रमाण, मान, अधिकमासनिष्पत्ति, तिथीनिष्पत्ति ओमरत्त (हीनरात्री), नक्षत्र-परिमाण, नक्षत्र-चंद्र-सूर्य-गति, नक्षत्रयोग, मंडलविभाग, अयन, अवृत्ति, मुहूर्तगति, ऋतु, विषुवत (अहोरात्रिसमत्व), व्यतिपात, ताप, दिवसवृद्धि, अमावस-पौर्णमासी, प्रणष्टपर्व, आणी पौरुषी असे एकवीस पाहूड आहेत.

संस्कृत व अपभ्रंश पूराणामध्ये हरिवंशपुराण, महापुराण, त्रिशष्टिशलाका-पुरुषचरित्र, तिसस्त्रिमहापुरिसगुणालंकारू अशा संस्कृत व अपभ्रंश पुराणामध्येही त्रिलोकाचे वर्णन आहे. प्राचीनता व विषयविस्ताराच्या दृष्टिने जिनसेनकृत संस्कृत हरिवंशपुराण (८ वे शतक) विशेष उल्लेखनीय आहे.

त्यातील ४ ते ७ सर्गांपर्यंत क्रमाने अधोलोक, तिर्यग्लोक, ऊर्ध्वलोक व काल यासंबंधी विस्तृत वर्णन बहुतेक तिलोयपण्णत्तीमधील विधानाप्रमाणेच आहे.

चरणानुयोग साहित्य-

ज्या ग्रंथामध्ये आचारधर्म सांगितला आहे त्यांचा अंतर्भाव जैन साहित्याच्या चरणानुयोग विभागामध्ये होतो. द्वादशांग आगमापैकी आचारांग या प्रथम श्रुतांगामध्ये मुनिधर्म आणि उपासकाध्ययन या सातव्या अंगामध्ये गृहस्थांचा आचार सांगितला आहे. आगमोत्तरकालीन साहित्यामध्ये या दोन्ही प्रकाराच्या आचारधर्माचे विवरण करणारे अनेक ग्रंथ निर्माण झाले.

मुनि-आचार (प्राकृत ग्रंथ)

सर्वप्रथम कुं दकुं द आचार्याच्या ग्रंथामध्ये आपणास मुनी व श्रावकासंबंधी आचारधर्माचे भिन्न भिन्न प्ररु पण आढळते. त्यांच्या **प्रवचनसारातील** तिसरा श्रुतस्कंध म्हणजे वास्तविक मुनिराचारावरील स्वंतत्र रचना होय. तो भाग सिद्ध, तिर्थंकर व श्रमणांना वंदन करून श्रामण्याचे प्ररु पण करतो. यामधील ७५ गाथेमध्ये श्रमणाचे लक्षण, प्रवज्या, ज्ञान-साधना, शूभोपयोग, संयमविराधी प्रवृत्तीचा निषेध, श्रामण्यपूर्तिरूप मोक्षतत्वाची साधना इ. संबंधी विवेचन केले आहे. जो कोणी ससगार किंवा अनगार आचारासहित या शासनाचा अभ्यास करल त्याला लवकरच प्रवचनाचा सार उमजेल असे शेवटच्या गाथेत म्हटले आहे.

नियमसार ग्रंथात १८७ गाथा आहेत. लेखकाने आरभिंच स्पष्ट केले आहे की, नियमपूर्वक जे केले जाते त्यालाच नियम म्हणतात. तो नियम ज्ञान-दर्शनन्याचारित्ररूप आहे. या नियमाचा विरुद्ध गोष्टिंचा परिहार करण्यासाठी सार शब्दाची योजना केली आहे. यानंतर वरील त्रयीचै विवरण या ग्रंथात केले आहे. ७७ ते १५७ या ८१ गांथामध्ये आवश्यक क्रियांचे स्वरूप विस्ताराने सांगितले आहे. त्याला येथे मुनीचे निश्वयात्मक चारित्र म्हटले आहे. या ठिकाणी बडावश्यकांचा क्रम व त्यांची नावे दत्तर ठिकाणपेक्षा काहीशी वेगळी आहेत. येथिल विधानाप्रमाणे प्रतिक्रमण, प्रत्याख्यान, आलोचना, कायौत्सर्ग, सामयिक व नरमभक्ति हया सह आवश्यक क्रिया होत. प्रतिक्रमणासंबंधी असे सांगितले आहे की, जिनवर-निर्दिष्ट सूत्रामध्ये जे प्रतिपादन केले आहेतेच प्रतिक्रमण होय. (गाथा ८१) आणि त्याचे स्वरूपही तसे प्रतिक्रमण नावाच्या सुत्रामध्ये विशद केले आहे तसेच आहे (गाथा ९४). येथे आवश्यक निर्युक्तीचे स्वरूपही स्पष्ट केले आहे. जे आपल्या वश (स्वेच्छा) नाही ते अवश होय. आणि अवशधर्मात्मक जे कार्य, ते आवश्यक होय. युक्ति म्हणजे उपाय. निरवयवरूप (समष्टिरूप) युक्ति म्हणजे निर्युक्ती. यावरून लेखकासमोर आवश्यक निर्युक्ति नावाचा एक ग्रंथ होता व त्याला ते प्रमाण मानीत होते (गाथा १४२) ही गोष्ट उघड आहे. आवश्यकांमुळेच श्रामण्यगुणाची पूर्ती होते. म्हणून जो श्रमण आवश्यक क्रियाहीन आहे तो चारित्रभ्रष्ट होतो (१४७-१४८). आवश्यक आचरूनच पूर्वकालीन पुरुष केवली झाले आहेत (गाथा १५७). अशारीतीने ग्रंथाच्या बहुभागामध्ये आवश्यकांचे महत्त्व व स्वरून यासंबंधीच निवेदन आहे. पुढील १०-१२ गाथेमध्ये केवलीचे ज्ञानदर्शन, त्यांचा पर-प्रकाशकत्त्व व स्व-प्रकाशकत्त्व धर्म यावर अचार्यांनी परिशीलनात्मक विचार प्रकट केले आहेत. ग्रंथातील या भागाची धवलामधील ज्ञान-दर्शन प्रकरणांशी तुलना करता येईल. शेवटी मोक्ष स्वरूपासंबंधी निवेदन करून आणि नियमसाराची रचना स्वतःच्या स्थैर्यासाठी केली असे सांगून ग्रंथ संपविला आहे. यातील १७ व्या गाथत मनुष्य, नारकी, तिर्यच व देव यांचा भेद-विस्तार लोक ग्रंथातल्याप्रमाणेच समजावा असे संगितले आहे. या उल्लेखाच्या अर्थासंबंधी विद्वानांचे मतभेद आहेत. कारण लोकविभाग याचा अर्थ एक ग्रंथविशेष असा किंवा लोकविभाग या शाखेतील कोणताही ग्रंथ अस घ्यावयाचा हे अनिश्चित अह. य ग्रंथाचे टीकाकार मलधारिदेव यांनी वरील प्रकाराच्या जीवाच्यां भेद लोकविभाग नावाच्या परमागमामध्ये पहवा अस स्पष्ट संगितले आहे. (लोकविभागभिधान-परमागमं द्रष्टव्यः). लोकविभाग नावाचा संस्कृत ग्रंथ मिळतो. ग्रंथकार सिंहसुरीनेमध्ये सर्वनंदिकृत (शक सं. ३८०-इ.सं. ४५८) प्राकृत लोकविभागा चा उल्लेख केला आहे. नियमसरकर्त्यासमोर हाच लोकविभाग ग्रंथ असल्यास आश्चर्य नव्हे. कही विरोधी प्रमाण मिळत नाही तोपर्यंत कुं दकुं दकलासंबंधी हीच पूर्वावधी मानणे अयुक्त वाटत नाही.

पद्मप्रभ मलधाकरदेव यांची नियमसारावरील तात्पर्यवृत्ति नावाची संस्कृत टीका आढळते. या टीकेच्या सुरवातीला आणि पाचव्या श्रुतस्कंधाच्या शेवटी लेखकाने वीरनंदिमुनीना नमस्कार केला आहे. चालुक्य राजा त्रिभुवनमल्ल सोमेश्वरदेवकालीन शके ११०७ च्या उक शिलालेचररमण्से (एपी. इन्डि. १९१६-१७) पद्मप्रभ मलधारीदेवया टीकेचै रचनाकार असावेत.

नियमसारामधी १३४ ते १४० गाथेमध्ये परमभक्तिरूप आवश्यक-क्रियेचे निरुपण आहे. त्यात सम्यक्त्व-ज्ञान-चरण-भक्ति, निर्वाणभक्ति, सिद्धभक्ति, व योगभक्ति यांचा उल्लेख आहे. आणि शेवटी वृषभादि जिनेन्द्र योगभक्तीपूर्वकच मुक्त झाले असे म्हटले आहे (गा. १४०) . या प्रसंगानुसार कुंदकुंदांनी स्वतः लिहीलेल्याया वेगवेगळ्या भक्ति सार्थक वाटतात. तीर्थकरभक्ति, (गा.८), सिद्धभक्ति, (गा. ११) , श्रुतभक्ति (गा . ११) , चारित्रभक्ति (गा .१२) , अनगारभक्ति (गा .२३) , आचार्यभक्ति (गा. १०), निर्वाणीभक्ति (गा . २७), पंचपरमेष्ठिभक्ति (गा .७), नंदीश्वरभक्ति व शान्तिभक्ति अशा कुंदकुंदकृत दशभक्ति उपलब्ध आहेत. ह्या सर्व भक्ती नावानुरूप वंदनात्मक व भावनात्मक आहेत. सिद्धभक्तिची गाथासंख्या थोडीशी अनिश्चित आहे. नंदीश्वरभक्ति व शान्तिभक्ति यांच्या उपलब्ध प्रतीमध्ये शेवटी शेवटी काही प्राकृत वाक्ये आहेत. त्यांचा पूर्ण प्राकृतपाठ दुर्लभ आहे.त्यांचा प्राचीन प्रती एकत्र करून संशोधन करण्याची आवश्यकता आहे. या भक्ती प्रभाचंद्रकृत संस्कृतटकासहीत क्रियाकलाप नावाने प्रकाशित आहेत.(प्र. सोलापूर, १९२१).

धर्माचरणाचा मुख्य उद्देश मोक्षप्राप्ती होय. आणि मोक्षमार्ग सम्यदर्शन-ज्ञान-चारित्ररूप आहे. याच तिहीचे प्रतिपादन कुंदकुंदांनी आपल्या दर्शन, सूत्र व चारित्र या तीन पाहुडांमध्ये क्रमाने केले आहे. **दर्शन पाहुडाच्या** १५ व्या गाथेमध्ये दर्शनाने ज्ञान व ज्ञानापासून सर्व भावांची प्राप्ती होऊन शेवटी मोक्ष मिळतो असे त्यांनी सांगितले आहे. येथे ६ द्रव्ये, ९ पदार्थ, ५ अस्तिकाय, व ७ तत्त्वे यांच्या स्वरूपांवर श्रद्धान करणाऱ्याला व्यवहारनयने सम्यगदृष्टी म्हटले आहे. (गा. १९,२०).

सुत्रपाहुडामध्ये सांगितलं आहे की, ज्याच्या अर्थरूप उपदेश अर्हताकडुन होऊन ग्रंथरचना गणधराकडुन झाली आहे तेच सुत्र होय. आणि त्याला अनुसरुनच श्रमण परमार्थ साधतात (गा. १) सूत्र न सोडता जाणरा पुरुषच मार्गभ्रष्ट न होता संसार पार करु शकतो. जसे सूत्रसहित उत्पत्ती (दोरा) सुई सुरक्षित राहते तर सूत्ररहित हरवते (गा. ३-४). पुढे सम्यदर्शनाची उत्पत्ती जिप्रणित सूत्रज्ञानानेच होते असे विधान करून त्या यथार्थ दर्शनालाच व्यवहार परमार्थ म्हटले आहे. सूत्राच्या अर्थपदापासुन भ्रष्ट झालेल्या साधकाला मिथ्यादृष्टी म्हटले आहे.(गा. ५-७). सूत्रसंबंधी या विवेचनावरु न कुंदकुंदांच्यासमोर **जिनागमसूत्र** होते असे सिद्ध होते. श्रमणासाठी अशा सूत्रांचा अभ्यास व तदनुसार वर्तन आवश्यक समजतात. पुढील गाथांमध्ये मुनीचे नगनत्व व तिल-तुषमात्र परिग्रहाचा त्याग संसंगून स्त्रियांच्या प्रवृज्येचा त्यांनी निषेध केला आहे.

चारित्रपाहुडाच्या आरंभी सांगितले आहे की, जे जाणले जाते ते ज्ञान, जे पाहिले जाते ते उर्शन आणि या दोन्हिच्या संयोगापावून उत्पन्न होणरा भाव म्हणजेच चारित्र. आणि दर्शनयुक्त क्रिया सम्यक्चारित्र होय. जीवाचे हेच तीन भाव अक्षय व अनंज आहेत. आणि त्यांच्याच शुद्धीसाठी जिनेन्द्रांनी दर्शन ज्ञानात्मक सम्यक्त्वयारित्र व संयमचारित्र असे दोन प्रकारचे चारित्र सांगितले आहे (गा. ३-५) . पुढे सम्यक्त्वाचे निःशंकादिक आठ अंग (गा. ७) संयमचारित्राचे सागार व अनगारन असे दौन भेद (गा. २१) दर्शन, व्रत इत्यादी देशवतीच्या ११ प्रतिमा (गा .२२) अणुव्रत-गुणव्रत-शिक्षाव्रतरूप १२ प्रकाराचा सागारधर्म (गा. २३-२७) पंचैन्द्रियसंवर, पंचवीस क्रियांसह व्रते, पंचसमिती-त्रिगुप्तिरूप अनगार संयम गा २८ यांचे प्ररूपण आहे. श्रावकांच्या १२ व्रतांच्या संदर्भात येथे दिशा-विदिशशाप्रमाण, अनर्थदंउत्याग व भोगोपभोगप्रमाण ही तीन गुणव्रते अणि सामायिक, प्रोषध, अतिथिपूजा आणि सल्लेखना अशी चार शिक्षाव्रते संगितली आहेत. हे विधन तत्वार्थसूत्रे ७-२१ मधील व्रतविधानापेक्षा तीन प्रकारे भिन्न अहे:- १)भोगोपभोग परिणाम याचा उल्लेख गुणव्रतांमध्ये केला आहे. २) या ठिकाणी देशवताचा उल्लेखच नाही, ३) आणि शिक्षाव्रतातील सल्लेखनेचा उल्लेख सर्वथौव नवा आहे.तत्वार्थसूत्र ७-२१ दिग्देश इ. ७ व्रतांचा उल्लेख एकत्र केला आहे. त्यात गुणव्रते व शिक्षाव्रते असा भेद नाही. अशाप्रकाराचे विधान कुंदकुंदांच्या या पाहुडामध्ये पहिल्याप्रथमच पहावयस मिळत आहे. हरिभद्रकृत श्रावकप्रज्ञप्तिमध्ये गुणव्रतांचा उल्लेख कुंदाकुंदाप्रमाणे आहे. परंतु शिक्षाव्रतामध्ये सल्लेखनेऐवजी

देशावकासिकाचाच उल्लेख आहे. येथे अनगारसंयमामध्ये २५ क्रिया व ३ गुप्तीचा केलेला समावेश नवा आहे. तसेच लोच इ. ७ विशेष गुणांचा उल्लेख आढळत नाही हे उल्लेखनीय होय. मात्रप्रवचनासारामध्ये (गा. ३-८) त्या सात गुणांचा निर्देश केला आहे. तरी पण तीन गुप्तीचा केला नाही.

प्रदीप रागद्वेषरु पी वान्याचा झोत नष्ट झाल्यावर स्थिरपणे उजळतो (गा. १२३). वीज गद्ध झाल्यावर त्यापासून अंकुर उपजत नाही त्याचप्रमाणे भावश्रमणाचे कर्मबीज दग्ध झाल्यावर भावंकुर निपजत नाही. या पाहुडावर दृष्टिक्षेप केला तर असे दिसते की, त्याकाळी साधु बाह्यवेष व जप, तप, व्रत, इत्यादि बाह्य आचारांमध्ये अधिक रत असत व आंतरिक भावशुद्धीकडे पुरेसे लक्ष देत नसावेत. साधूंचे लक्ष अशा बाह्य अवडंबरावरु न भावशुद्धीकडे वळिवण्यासाठी हा पाहुड लिहिला असावा. पुढील लिंगपाहुडाचा अभिप्रायही असाच आहे.

लिंगपाहुड : यातील २२ गाथेमध्ये ज्या प्रवृत्तीमुळे श्रमणत्व साध्य न होता दूषित होते त्यांची निंदा केली आहे. जे श्रमण नाचतात, गातात व वाद्य वाजवितात (गा. ४)(जे संग्रह करतात, त्याचे रक्षण करतात व आर्तघ्यानास बळी पडतात (गा. ५)(जे वाद व घूतामध्ये दंग असतात (गा.६)(जे विवाह जुळवितात, कृषिकर्म व वाणिज्यद्वारे जीवघात करतात (गा.९)(जे चोर व लंपटांच्या विवादात पडतात व सोंगठव्या (सारीपाट) खेळतात (गा. १०) (जे भोजनात रसलोलुप असतात व काम-क्रीडेस प्रवृत्त होतात (गा. १२)(जे न दिलेल्या वस्तू घेतात (गा.१४)(जे ईर्यापथ समिती भंग करू न उडी मारतात, पडतात, पळतात (गा.१५)(जे पीक कापतात, वृक्ष तोडतात, किंवा जमीन खोदतात (गा. १६)(जे स्त्रीवर्गाला रिझवितात, जे दीक्षाहीन सागार किंवा शिष्यांवर अति स्नेह दाखवितात (गा. १८) ते श्रमण मोठे ज्ञानी असले तरी भावशुद्धी नसल्याने खरे श्रमण नव्हेत. ते मेल्यावर स्वर्गाला न जाता नरक व तिर्यंच योनीमध्ये गुरफटतात. अशा शुद्ध भावरहित श्रमणाला पाशस्था-(पासात्थ) पेक्षाही निकृष्ट म्हटले आहे. (गा.२०). शेवटी भावपाहुडाप्रमाणेच या लिंगपाहुडाला सर्वज्ञप्रणीत म्हटले आहे. त्याकाळी साधुवर्गामध्ये वरील दोष मोठ्या प्रमाणात आढळत असावेत असे वाटते. त्यामुळे मुर्नीना त्याबद्दल जाणीव देण्याची आवश्यकता वाटली असावी.

शीलपाहुड: हा ४४ गाथांचा पाहुड भाव लिंगपाहुडांमधील विषयांचाच पूरक आहे. यामध्ये धर्मसाधनेमधील शीलावर फार जोर दिला आहे. शीलाशिवा विशाल ज्ञानही निष्फल होय. येथे (सच्चई पुत्त) सात्यकीपुत्राचा दुष्टांत दिला आहे. तो दशपूर्वाचा अधिकारी असूनसुद्ध विषयलोलुपते मुळे नरकाला गेला (गा. ३०-३१). शील असे त रच व्याकरण, छंद, वैशेषिक, व्यवहार व न्यायशास्त्रसंबंधी ज्ञान सार्थक होईल (गा.१६). शीलाची पूर्ती सम्यग्दर्शनाबरोबरच ज्ञान, ध्यान, योग, विषयविरक्ती व तप यांच्या साधनांमुळेच होते. या शीलरु पी जलाने स्नान करणारे शुद्ध जीव सिद्ध होतात. (गा. ३७-३८)

कुंदकुंदाच्या वरील ग्रंथांपैकी बारह-अणुवेक्खा, लिंगपाहुड व शीलपाहुड यांच्याशिवाय बाकीच्या ग्रंथावरच्या टीका मिळतात. दर्शनादिक सहा पाहुडांवर श्रुतसागराची संस्कृत टीक उपलब्ध आहे. त्यांच्या प्रती एकत्र मिळाल्याने त्यांचे सामुहिक नाव **षटप्राभृत** (छप्पाहुड) असे प्रसिद्ध आहे. श्रुतसागर देवेन्द्रकीर्तीचे प्रशिष्य व विद्यानंदीचे शिष्य होते. त्यांचा काल इ.स. १५-१६ वे शतक होय.

रयणसार : यातील १६२ गाथेमध्ये श्रावक व मुर्नीच्या आचाराचे व४णन केले आहे. सुरवातीला सम्यग्दर्शनाची आवश्यकता दाखवून त्यांच्या ७० गुणांचा व ४४ दोषांचा उल्लेख केला आहे. (गा. ७-८). गृस्थासाठी दान व पूजा आणि मुर्नीसाठी ध्यान व स्वाध्याय आवश्यक सांगितले आहे. (गा.११इ.) सिवाय सुपात्र दानाची महिमा गायिली आहे. (गा.१७-३१). पुढे सुभ व अशुभ भावनांचे विवरण आहे. गुरुभक्तीवर जोर दिला आहे. आत्मतत्त्वाच्या प्राप्तीसाठी श्रुताभ्यासाचा आदेश दिला आहे. त्यानंतर स्वेच्छाचारी मुर्नीची निंदा करू न बहिरात्म न बनण्याचा उपदेश केला आहे. शेवटी गणगच्छाला रत्नत्रयरु प, संघाला नानागुणरु प संबोधून शुद्धात्म्यालाच समय म्हटले आहे. या पाहुडाचे अजूनपर्यंत काळजीपूर्वक संपादन झाले नाही. त्यामध्ये एक दोहा आणि अपभ्रंश भाषेतील ६ छंद आहेत. एक तर ह्या ओळी प्रक्षिप्त असाव्यात नाही तर हा ग्रंथ कुंदकुंदाचा नसून उत्तरकालीन एखाद्या लेखकाचा असावा. गणगच्छादि उल्लेखांवरु नही हा ग्रंथ अपेक्षेपेक्षा नंतरच्या काळातील ठरतो.

दिगंबर संप्रदायामध्ये मुनिधर्मासंबंधी सर्व ग्रंथांमध्ये वट्के रस्वामीकृत (**मुला-चार**) जास्त प्रमाणभूत मानला जातो. काही ठिकाणी हा ग्रंथ कुंदकुं दाचार्यकृत आहे असे म्हटले आहे. हे विधान जरी सिद्ध होत नाही तरी त्यावरु न या ग्रंथासंबंधी समाजाचा महान आदरभाव स्पष्ट व्यक्त होतो. धवलाकार वीरसे नाने त्याचा उल्लेख **आचारांग** नावाने केला आहे. यामध्ये एकूण १२४३ गाथा आहेत. मूलगुण, बृहत् प्रत्याख्यान, संक्षेप प्रत्याख्यान, सामाचार, पंचाचार, पिंडशुद्धि, षडावश्यक, द्वादशानुप्रेक्षा, अनगारभावना, समयसार, शीलगुणप्रस्तार व पर्याप्ति असे त्यामध्ये १२ अधिकार आहेत. वस्तुतः पहिल्या अधिकारामध्ये संक्षेपरु पाने सांगितलेल्या मुनींच्या २८ मूलगुणांचाच हा सर्व विस्तार आहे. षडावश्यक अधिकारातील ८० गाथा आवश्यक निर्युक्ति व त्यावरील भाष्य यांमधून जशाच्या तशा गेतल्या आहेत. यावर वसुनंदिकृत टीका आहे. ज्यांनी प्राकृत उपासकाध्ययन (श्रावकाचार) या ग्रंथाची रचना केली ते वसुनंदी याचे टीकाकार असावेत.

मुनिआचारासंबंधी एक प्राचीन ग्रंथ (**भगवती आराधना**) होय. याचे लेखक शिवार्य होत. ग्रंथाच्या शेवटी सांगितले आहे की, त्यांनी आर्य जिननंदिगणि, सर्वगुप्तगणि व मित्रनंदी यांच्या चरणांजवळ सूत्र व त्यांचा अर्थ यासंबंधी पूर्णज्ञान प्राप्त करू न पूर्वार्यांनी रचलेल्या ग्रंथाचा आधारे आपल्या शक्तीप्रमाणे हा ग्रंथ रचला. यावरु न त्यांच्यासमोर याच विषयावरील एखादा प्राचीन ग्रंथ होता हे उघड आहे. कल्पसूत्रीय स्थविरावलीमध्ये एका शिवभूति आचार्यांचा उल्लेख आहे. त्याप्रमाणे आवश्यक मूलभाष्यामध्ये शिवभूतीचे वीर निर्वाणानंतर ६०९ वर्षांनी बोडिक (दिगंबर) संघाची स्थापना केली असे म्हटले आहे. कुंदकुं द आचार्यांनी भावपाहुडामध्ये शिवभूतीला भावशुद्धीमुले के वलज्ञान प्राप्त झाले असे सांगितले आहे. जिनसेनांनी आपल्या हरिंश पुरामध्ये लोहार्यानंतरच्या आचार्य नामावलीमध्ये ज्यांनी आपल्या गुणानुरूप अर्हद्बली अशी पदवी धारण केली होती अशा शिवगुप्त मुनींचा उल्लेख केला आहे. आदिपुराणामध्ये सिवकोटिमुनींचा व त्यांच्या मोक्ष मार्गांची चार प्रकारे आराधना करणाऱ्या हितकार वाणीचा उल्लेख आहे. प्रभाचंद्राच्या आराधना कथाकोषामध्ये व देवचंद्राच्या (राजावली कथेमध्ये शिवकोटिमुनींना स्वामी समंतभद्राचे शिष्य म्हटले आहे. या सर्व उल्लेखांच्या अभिप्रायावरु न ते भगवती आराधनाकारच असावेत यात आश्चर्य नाही. हा ग्रंथ इ. सनाच्या आरंभकालीन असणे शक्य आहे. दुसऱ्या एका मताप्रमाणे हा ग्रंथ यापनीय संप्रदायाचा आहे. या संप्रदायाला दिगंबरीय अचेलकत्व व श्वेतांबरीय स्त्रीमुक्ती मान्य होती. या ग्रंथामध्ये २१६६ गाथा असून दर्शन, ज्ञान, चारित्र व तप या चार आराधनांचे सविस्तर वर्णन केले आहे. कुंदकुं द आचार्यांच्या ग्रंथामध्ये यांचा उल्लेख वारंवार आला आहे. जैनधर्मासंबंधी सर्व गोष्टीचे वर्णन यामध्ये प्रसंगानुरूप संक्षेपाने किंवा विस्ताराने आले आहे. मुनींच्या अशा काही साधना व वृत्ती वर्णिल्या आहेत की, दिगंबरीय अन्य ग्रंथांमध्ये कोठेही त्यांचा उल्लेख नाही. १६२१ ते १८९१ पर्यंतच्या २७१ गाथांमध्ये आर्त, रौद्र, धर्म व शुक्ल या चार धानप्रकारांचे वर्णन विस्ताराने केले आहे. आवश्यक निर्युक्ति, बृहत्कल्पभाष्य व निशीथ इत्यादि प्राचीन ग्रंथांसी यातील अनेक गाथा व वृत्तांत जमतात. यावर दोन विस्तृत टीका प्रसिद्ध आहे. (१) अपराजित सूरिकृत **विजयोदया** व (२) पंडित आशाधरकृत **मूलाराधनादर्पण**. अपराजित सूरींचा काल सुमारे इ.स. ७-८ वे शतक असावा. आणि आशाधरांचा काल १३ वे शतक होय. यावर पंजिका व भावार्थदीपिका नावाच्या देखील दोन टीका आहेत.

मुनि-आचारावरील हरिभद्र सुरींचा (८ वे शतक) **पंचवत्थुग** (पंचवस्तुक) नावाचा श्वेतांबरीय ग्रंथ उपलब्ध आहे. यात १७१४ गाथा असून (१) मुनि-दीक्षा, (२) यति-दिनकृत्य, (३) गच्छाचार, (४) अनुज्ञा व (५) सल्लेखना असे विषयानुरूप पाच अधिकार आहेत. शिवाय मुनिधर्म-साधनांचा वर्णन उहापोहपूर्वक विषद केले आहे. (प्रकाशन १९२७) (गुजराती अनुवाद, रत्नालाम, १९३७). या ग्रंथावर स्वोपज्ञ टीकाही आहे. हरिभद्राच्या (**सम्यक्त्व-सप्तति**) मधील १२ अधिकारात सम्यक्त्वाचे स्वरुप सांगून सम्यक्त्वाची प्रभावना वाढविणाऱ्या वज्र-स्वामी, मल्लवादी, भद्रबाहू, पादलिप्त, सिद्धसेन इतक्यादींची चरित्रे दिली आहेत.

जीवनुशासनातील ३२३ गाथेमध्ये मुनिसंघ, मासकल्प, वंदना इत्यादि मुनिचारित्रासंबंधी विषयांवर चर्चा केली आहे. प्रसंगी बिंब-प्रतिष्ठेचे वर्णन आले आहे. या ग्रंथाची रचना वीरचंद्रसूरिशिष्य देवसूरीने वि. सं. ११६२ (इ. ११०५) मध्ये केली.

१३ व्या शतकामध्ये नेमिचंद्रसूरीने **प्रवचन-सारोधार** हा ग्रंथ लिहिला. त्यात १६०० गाथा असून १७६ द्वारला प विभाग आहेत. येथे वंदन, प्रतिक्रमण, प्रत्याख्यान, कायोत्सर्ग, महाव्रत, परिषह इ. मुनिधर्माशी संबंधित अशा अनेक विषयांचे वर्णन आहे. पूजा-अर्चा या संदर्भात तीर्थकरांची लांछने, यक्ष-यक्षिणी, अतिशय, जिनकल्प व स्थविरकल्प इत्यार्दीचे वर्णन मोळ्या प्रमाणात आहे. जैन क्रियाकाण्ड समजण्यासाठी हा ग्रंथ विशेष उपयोगी आहे. यावर देवभद्रशिष्य सिद्धसेनसूरीने (१३ वे श.) **तत्त्वज्ञान-विकासिनी** नावाची संस्कृत टीक लिहिली आहे.

जिनवल्लभसूरिकृत (११-१२ वे शतक) **द्वादशकुलक** मध्ये सम्यक्त्व व मिथ्यात्त्व यातील भेद सांगून कषायत्यागाचा उपदेश केला आहे. यावर वि. सं. १२९३ मध्ये पूर्ण झालेली जिनपालकृत वृत्ती आहे. (प्र. मुंबई, १९३६).

मुनि - आचार (संस्कृत साहित्य) -

प्रशमरति-प्रकरण हा ३१३ संस्कृत पद्यात्मक ग्रंथ उमास्वातीने लिहिला आहे. यामध्ये जैन तत्त्वज्ञान, कर्मसिद्धांन्त, साधूंचा गृहस्थांचा आचार, बारा भावना, उत्तम क्षमादिक दहा धर्म, धर्मध्यान, केवलज्ञान, अयोगी व सिद्ध यांच्या स्वरू पादिकांचे वर्णन सरळ व सुंदर आहे. टीकाकार हरिभद्र सूरीने विषयानुरू प याग्रंथाचे २२ विभाग केले आहेत. (सटीक हिंदू अनुवाद सहित प्र. मुंबई, १९५०).

मुनि-आचारसंबंधी **चारित्र-सार** नावाचा एक संस्कृत ग्रंथ आहे. या ग्रंथाच्या पुष्पिकेमध्ये अजितसेन भद्राकाच्या चरणप्रसादाने चार अनुयोग-समुद्र-पारगामी धर्मविजय चामुण्डराय याने हा ग्रंथ लिहिला असा उल्लेख आहे. पुष्पिका-पूर्वीच्या श्लोकामध्ये म्हटले आहे की, अनुयोगवेदी रणरंगसिहं याने तत्त्वार्थ-सिद्धान्त (बहुतेक तत्त्वार्थ राजवार्तिक), महापुराण व आचार शास्त्रक्षामध्ये विस्तारपूर्वक निरु पण केलेल्या चारित्राचा सार येथे संश्लेषणाने दिला आहे. येथे आलेल्या लेखकाच्या परिचयावरू न स्पष्टपणे सजमते की, श्रवणबेळगोलमध्ये गोमटेश्वर मूर्तीची स्थापना करणाऱ्याआणि ज्याच्यासाठी नेमिचंद्रने गोम्मटसाराची रचना केली त्याच चामुण्डरायानेकिंवा दुसरिया कोणीतरी त्याचाय वनावाने या ग्रंथाची रचना संग्रहरू पाने केली आहे. त्यावरू न याग्रंमथाची रचना ११ व्या शतकात झाली हे निश्चित. ग्रंथातील पुष्पिकेच्या शवटी म्हटले आहे की, (भावनासारंग्रहे चारित्रसारे अनगारधर्मः समाप्तः ।(०. यावरू न ग्रंथाचे दुसरे नाव भावनासारसंग्रह असेही असावे असे वाटते.

आचारविषयक ग्रंथामध्ये अमृतचंद्रसूरिकृत **पुरुषार्थसिद्ध्युपाय** किंवा दुसरे नाव जिन-प्रवचन-रहस्य-कोष अनेक दृषीने वैसिष्ट्यपूर्ण आहे. यातील २२६ संस्कृत श्लोकांमध्ये रत्नत्रयाचे विवेचन आहे. यामध्ये क्रमाने चारित्रविषयक अहिंसादिक पाच व्रते, सात शील, सल्लेखना आणि सम्यक्त्व (त्याचप्रमाणे सम्यक्त्व) त्याचप्रमाणे सम्यक्त्व-सल्लेखने सह १४ व्रत-शीलादिकाचे ७० अतिचार व त्यांचे स्वरू प सांगितले आहे. तसेच १२ तप, ६ आवश्यके, ३ दण्ड, ५ समिती, १० धर्म, १२ भावना व २२ परिषह या संबंधी विवेचन आहे. शिवाय हिंसा व अहिंसा यांच्या स्वूरापावर सूक्ष्म व विस्तृत विवेचन केले आहे. असे वर्णन दुसरीकडे नाही. सर्व व्रते व शील यामध्येही अहिंसा या मूळ भावनेची स्थापना केली आहे. प्ररंभीच आत्माला पुरष संबोधून आणि तो परिणी-नित्य असल्याचे सिद्ध केल्यावर आत्माने दुःखनाशपूर्वक स्वचैतन्याची पूर्ण प्राप्ती करू न घेणे म्हणजेच अर्थसिद्धी होय असे विधान केले आहे. ही या ग्रंथ्या नावाची सार्थकता. ग्रंथाच्या शेवटी एका श्लोकामध्ये अनेकान्त पददृतीला गोपीची उपमा देऊन सुंदर र्णन केले आहे. ग्रंथाची शैली सुरवातीपासून शेवटपर्यंत विशद व विवेचनात्मक आहे. या ग्रंथातील सुमारे ६०-७० श्लोक जयसेनाच्या **धर्मरत्नाकरामध्ये** उद्धृत केले आहेत. धर्मरत्नाकराचा काळ त्रातील प्रशस्तीप्रमाणे विक्रम संवत १०५५ (इ. स. १९८) होय. म्हून पुरुषार्थ सिद्ध्युपाय याच्या रचनाकालाची हीच उत्तरावधी होय.

वीरनंदीने लिहिलेल्या **आचारसार** मधील सुमारे १००० संस्कृत श्लोकांमध्ये नमुनीच्या मूल-अउत्तर गुणांचे वर्णन केले आहे. त्यात मूलगुण, सामाचार, दर्शनाचार, ज्ञानाचार, चारित्राचार, तपाचार, वीर्याचार, शुद्धाष्टक, षडावश्यक, ध्यान जीवकर्म धसधर्म शील असे बारा अधिकार आहेत. वट्टकेरच्या प्राकृत मूलाचाराच्या आधारे हा ग्रंथ लिहिला आहे असे वाटते. ग्रंथ लेखकाने आपल्या गुरु चे नाव

मेर्घचन्द्र दिलो आहे. श्रवणबोळगोळ येथील शिलालेख नं. ५० मध्ये या दोन गुरु शिष्यांचा उल्लेख आहे. आणि शिलालेख नं. ४७ मध्ये मेर्घचन्द्र मुनीच्या शके १०३७ (इ. स. १११५) मधील समाधिमरणाचा उल्लेख आहे. यावरू न प्रस्तुत ग्रंथाचा काळ इ. स. १११५ च्या आसपास असावा. वरील लेखामध्ये वीरनंदीला सिधान्तावेदी, लोकप्रसिद्ध, अमलचरित, योगि-जनाग्रणी इ. पदव्या लावल्या आहेत.

सोमप्रभकृत सिंदूरप्रकर व शृंगार-वैराग्या-तरंगिणी (१२-१३ वे शतक) हे दोन ग्रंथ नितिउपदेशात्मक आहेत. दुसरा ग्रंथ फारच प्रोड काव्यात्मक आहे. त्यात कामशास्त्रानुसार स्त्रियांचे हावभाव व विलास यांचे वर्णन करू न त्यापासून सावध राहण्याचा उपदेश दिला आहे.

श्रावकाचार (प्राकृत ग्रंथ) -

श्रावक धर्मासंबंधी प्रकृतमधील पहिला स्वतंत्र ग्रंथ **सावयपण्णति** होय. यातील ४०१ गाथांमध्ये श्रावकांची पाच अणुव्रते, तीन गुणव्रते, आणि चार शिक्षाव्रते अशा १२ व्रतांचे निवेदन आहे. पहिले व्रत अहिंसा. यासंधीचे वर्णन गाथा १७६ ते २५९ पर्यंत अधिक विस्ताराने केले आहे. याचा केखकासंबंधी मतभेद आहेत. काहीजण हा ग्रंथ उमास्वातीचा मानतात तर दुसरे काही हरिभद्रचा. अभयदेवसूरिकृत पंचाशक टीकेतील (**वाचकतिलके न श्रीमद्भास्वातिवाचके न श्रीवकप्रज्ञप्तौ सम्यक्त्वादिः श्रावकधर्मो विस्तरेण अभिहितः**). या उल्लेखावरू न उमा स्वाति-कर्तृत्वाचे समर्थन होते. उमास्वातीच्या श्रावक-प्रङ्गतीचा उल्लेख यशोविजयकृत धर्मसंग्रहामध्ये व मुनिचंद्रसूरिकृत धर्मबिंदु या टीकेमध्ये बाराव्या व्रताच्या संदर्भात आला आहे. परंतु स्वतः अभयदेव सूरीने त्याच टीकेमध्ये या ग्रंथातील **संपत्तदंसणाङ्गी** ही दुसरी गाथा हरिभद्राच्या नावाने उद्धृत केली आहे. यावरू न हा प्राकृत ग्रंथ हरिभद्राचाच आहे असे वाटते. आणि जर उमास्वातीचा एखादा (वक-प्रज्ञप्ति नावाचा ग्रंथ असेलच तर तो बहुतेक संस्कृतमध्ये असावा. ग्रंथ्याच्या अंतर्गत परीक्षणावरीनही हीच गोष्ट सिध्द होते. यातील २८० ते ३२८ पर्यंतच्या गाथांमध्ये ज्या क्रमाने गुणवर्रते व शिक्षाव्रते यांचे वर्णन केले आहे तो क्रम तत्त्वार्थसूत्राच्या ७, २१ मधील व्रतक्रमापेक्षा भिन्न आहे. तत्त्वार्थसूत्राप्रमाणे दिग, देश व अनर्थदण्ड ही तीन गुणव्रते आणि सामाधिक, प्रोष्ठोपवास, भोगोपभोगप्रिमाण व अनर्थदण्डविरति हा गुणव्रते असे सामाधिक, देशावकाशिक, प्रोष्ठोपवास व अतिथि-संविभाग ही चार शिक्षाव्रते सांगितली आहेत. आणि ती हरिभद्राच्या समराइच्यकहाच्या पहिल्या भवामध्ये आलेल्या व्रताच्या क्रमाप्रमाणेच होते. एवढेच नव्हे तर हे समारइच्यकहामधील संपूर्ण प्रकरण श्रावकप्रज्ञप्तीतील प्ररूपणेशी पुष्कल्य सदृष्ट आहे. याशिवाय सम्यक्त्वोत्पत्तीच्या संदर्भात जो (घंसण-घोलण(रु प निमित्ताचा उल्लेख श्रावकप्रज्ञप्तीच्या ११ व्या गाथेत आला आहे तोच उल्लेख समराइच्यकहातील सम्यक्त्वोत्पत्ति प्रकरणातही प्राकृत गद्यामध्ये बहुतेक जसाच्या तसा सापडतो. यावरू न हेच सिद्ध होते की, ही रचना हरिभद्रंची आहे. यावर त्यांचीच संस्कृत टीका आहे.

श्रावक धर्माची सुरवात सम्यगदर्शनाच्या प्राप्तीने होते. श्रावकप्रज्ञप्तीच्या आरंभीच (गा. २) ज्याला सम्यक्तव प्रपात् झाले आहे व जो दररोज मुनीजवळ सदाचाराचा उपदेश ऐकतो तोच श्रावक होतो असे श्रावकाचे लक्षण सांगितले आहे. नंतर सम्यग्रशनाची उत्पत्ती विधिपूर्वक सांगितली आहे. हरिभद्राच्या **संदणसत्तरिसम्मततासत्तरि** किंवा **दंसणसुष्ठिद** यातील ७० गाथांमध्ये सम्यगदर्शनाचे स्वरूप आहे. यावर संघतिलकसूरीची (१४ वे शतक) टीका आहे. प्रकाशन, १९१६). हरिभजद्राचा सावयधम्मविहि नावाचा आणखी एक प्राकृत ग्रंथ असून त्यातील १२० गाथेतून श्रावकांच्या आचार धर्माचे वर्णन केले आहे. यावर मानदेवसरीची विवृत्ती आहे. (प्र. भावनगर, १९२४).

याशिवाय हरिभद्रकृत (१) श्रावकधर्म, (२) दीक्षाविधान, (३) वंदनविधि (चैत्यनंदन), (४) पूजाविधी, (५) प्रत्याख्यानविधि, (६) स्तवविधि, (७) जिनभवनकरणविधि, (८) प्रतिष्ठाविधि, (९) यात्राविधि, (१०) उपासकप्रतिमाविधि, (११) साधुधर्म, (१२) सामाचारी, (१३) पिंडविधि, (१४) शीलांगविधि, (१५) आलोचनाविधि, (१६) प्रायशिच्छा, (१७) स्थितास्थितविधि, (१८) साधुप्रतिमा व (१९) तपोविधि अशी एकोणीस प्रकरणे आहेत. त्या प्रत्येकात ५० गाथा असल्याने त्यांना साकल्याने **पंचासग** म्हटले आहे. या प्रकरणामध्ये श्रावक व मुनी यांच्या आचारासंबंधी बहुतेक सर्व विषयांचा समावेश आहे. पंचासगावर अभयदेव सूरीची शिष्यहिता नावाची संस्कृत टीका आहे. (भावनगर, १९१२(रत्नाम, १९३९).

पंचासगाप्रमाणे आणखी वीस प्रकरणे आहेत. त्यामध्ये प्रयोकी वीस गाथा आहेत. हा संग्रह **वीस-वीसीओ** (विशतिविंशिका) नावाने प्रसिद्ध आहे. (१) अधिकार, (२) अनादि, (३) कुलनीति, (४) चरमपरिवर्त, (५) बीजादि, (६) सधर्म, (७) दान, (८) पूजाविधी, (९) श्रावकर्धम, (१०) श्रावकप्रतिमा, (११) यतिधर्म, (१२) शिक्षा, (१३) भिक्षा, (१४) तदंतरायशुद्दिलिंग, (१५) आलोचना, (१६) प्रयश्चित्त, (१७) योगविधान, (१८) केवलज्ञान, (१९) सिद्धविभक्ति आणि (२०) सिद्धसुख ह्या त्या विंशिका होत. यामध्ये देखील श्रावक व मुनी यांच्या धर्माचारासंबंधी सामान्य नियम, नानाप्रकारची विधाना व साधना या संबंधी निरु पण आहे. यावर आनंदसागरसूरीने टीका लिहिली आहे. १७ व्या योगविधान विंशिके घर यशीविजयगणीचीही टीका हे. (प्र. मूलमात्र, पुणे, १९६२).

बाराव्या शतकातील शांतिसूरीने लिहिलेल्या धर्मरत्न-प्रकरणामध्ये १८१ गाथा असून त्यात श्रावकपदाच्या प्राप्तीसाठी सौम्यता, पापभीरु पता, इ. २१ आवश्याक गुणांचे वर्णन आहे. शिवाय भावश्रमणाची लक्षणे व शीललाचे निरु पण आहे. यावर स्वोपङ्ग वृत्ती आहे.

प्राकृत गाथेमध्ये यहस्थधर्म सांगणारा दुसरा ग्रंथ वसुनंदिकृत उपासकाध्ययन (श्रावकाचार) हा होय. यातील ५४६ गाथांमध्ये श्रावकांच्या ११प्रतिमांचे विस्तृत वर्णन आहे. ग्रंथाचाय प्रशस्तीमध्ये लेखकाने आपला प रिचय दिलाआहे. पत्याप्रमाणे त्यांची गुरुपरंपरा कुंदकुंद आम्नायामध्ये श्रीनंदि, नयनंदि, नेमिचंद्र व वसुनंदि अशी आहे. त्यानी हा ग्रंथांचा आपले गुरु नेमिचंद्र यांच्या प्रसादाने भव्य जनासाठी आचार्य परंपरेला अनुसरू न लिहिला. सुरवातीला म्हटले आहे की, विपुलाचल येथे इंद्रभूतीने श्रेणिकाला जो उपदेश दिला तो गुरुपरंपरेप्रमाणे या ग्रंथात लिहिला आहे. उपासकदशा या सातव्या श्रुतांगामध्ये श्रावकांच्या याच अकरा प्रतिमांचे वर्णन आनंद श्रावकाच्या कथानकात आले ओ. मात्र उपासकाध्ययनामध्ये स्वतंत्रपणे निरु पण केले आहे. यातील २९५ ते ३०१ व तत्त्पूर्वीच्या काही गाथा **श्रावकप्रतिक्रमणसूत्रातील** गाथेप्रमाणेच आहेत. कुंदकुंद आचार्याच्या चरित्रपाहुडामध्ये (गा. २२) अकरा प्रतिमांचा उल्लेख नाममात्र आहे. त्यांचा विस्तार कार्तिकेयानुप्रेक्षेमध्ये ३०५ ते ३१० प्र्यंतच्या ८६ गाथांमध्ये केला आहे. या सर्वापेक्षा वसुनंदीची विशेषता ही की, रात्रिभजोजनत्याग पहिल्या प्रतिमेमध्ये आवश्यक आहे असे सांगून ६ व्या प्रतिमेमध्ये त्याएवजी दिवा-ब्रह्मचर सांगितले आहे. रंथ रचनेचा काल निश्चित नाही. तरीपण या ग्रंथातील अनेक गाथा देवसेनकृत भावसंग्रहाच्या आधाराने लिहिल्या आहेत असे वाटते. त्यावरु न याची पूर्वावधी वि. सं. ९९० (इ. १३३) अशावी. आशाधरकृत सागारधर्माच्या टीकेत वसुनंदीचा स्पष्ट उल्ले आहे. त्यावरु न त्यांच्या काळाची उत्तरावधी वि. सं. १२९६ (इ. स. १२३९) ठरते. यातील आंतरकाळामध्येच, बहुतेक ११-१२ व्या शतकात हा ग्रंथ लिहिला असावा.

सावयधमदोहा हा अपभ्रंश भाषेतील ग्रंथ श्रावकाचारसांबंधीच आहे. यातील २२४ दोह्यामध्ये श्रावकांच्या ११ प्रतिमा व १२ व्रतांचे स्वरू प सांगितले आहे. १२ व्रतांची नावे कुंदकुंदानी दिल्याप३माणे असून त्यात देवशब्दाताचा अबाव व सल्लेखनेचा अंतररभाव आहे. सात व्यसने, अभक्ष्य, कुंसंगति, अन्या, चहाडी, खोटा व्यापार इ. दुर्गुणांचा त्या करणअयाचा उदेश आहे. याची शैली सरळ, सुंदर व काव्यमय आहे. बहुतेक प्रत्येक दोह्यातील पहिल्या ओळीत धर्मापदेश व दुसऱ्यामध्ये त्यासंबंधी सुंदर, हृदयस्पर्शी दृष्टांत दिला आहे. याच्या लेखसंबंधी मतभेद आहेत. प्रकाशित (कारंजा, १९३२) ग्रंथाच्या भूमिकेमध्ये यासंबंधी चर्चा करू न याचा कर्ता दहाव्या शतकातील देवसेन असावा असे सांगितले आहे. परंतु काही प्राचीन हस्तलिखित प्रतीमध्ये याला योगींद्रकृत म्हटले आहे तर काही दुसऱ्या प्रतीत लक्ष्मीचंद्रकृत म्ह

ठले आहे. षट्पाहुडावरील श्रुतसागरी टीकेमध्ये यातील दोहे उद्धृत केले आहेत व त्यांना लक्ष्मीचंद्रकृत म्हटले आहे. जर पूर्ण ग्रंथ लक्ष्मीचंद्रचा असेल तर तो १५ व्या शतकातील ठरतो. या ग्रंथावर योगींद्रकृत परमात्मप्रकाश व देवसेनकृत भावसंग्रह यांचा फार मोठा प्रभाव पडला आहे. याची एक प्राचीन प्रत जयपूरच्या पाटोदी जैन मंदिरात असून ती वि. सं. १५५५ (इ. स. १४९८) मध्ये लिहिली आहे त्याच्या पुष्टिकेमध्ये (इति उपासकाचारे आचार्य श्री लक्ष्मीचंद्रविरचिते दोहक-सूत्राणि समाप्तानि) असा उल्लेख आहे.

श्रावकाचार (संस्कृत ग्रंथ) -

रत्नकरण्ड-श्रावकाचार हा श्रावकधर्मावरील संस्कृत ग्रंथ फारच प्रसिद्ध आहे. यातील दीडशे श्लोकांमध्ये क्रमाने सम्यगदर्शन, ज्ञान व चारित्र यांचे निरु पण केले आहे. चारिदामद्ये पाच अणुव्रते, तीन गुणव्रते व चार शिक्षाव्रते यांचे सविस्तर वर्णनु आहे. नंतर सल्लेखनेचे निरु पण आहे अशारीतीने कुंदकुंदांच्या वर्णनाप्रमाणए (चारित्र-पाहुड, गाथा २५-२६) सल्लेखनेचा श्रावकाच्या व्रतामध्ये समावेश केला आहे. शेवटी श्रा वकांच्या ११ पुरतिमांचेही वर्णन आहे. अशारीतीने श्रावकधर्माचे निरु पण दोन्ही पद्धतीने केले आहे. लेखकाने आपले नाव प्रगट केले नाही. परंतु टीकाकार प्रभाचन्द्राने हा ग्रंथ समंतभद्राने लिहिला असे म्हटले आहे. या आधारावर ज्यांनी आप्तमीमांसादिक ग्रंथ लिहिले त्याच समंतभद्राचा हा ग्रंथ रआहे असे मानले आहे. परंतु (१) शैलीविषयक भेदाशिवया येथे आप्तलक्षण आप्तमीमांसेतल्यापेक्षा निराळे आहे. (२) वादिराजकृत पार्श्वनाथ चारित्राच्या उत्थानिकेत याचा कर्था समंतभद्रापेक्षा स्पष्टपणे वेगळा (योगीद्र) असल्याचा उल्लेख आहे.

याशिवाय (३) यापेक्षा जुन्या ग्रंथामध्ये रत्नकरण्ड श्रावकाचाराची उल्लेख मिळत नाही. (४) यच ग्रंथाताती उपान्त्य श्लोकामध्ये (वीतकलंक), (विद्या) व (सर्वार्थसिद्धि) शब्दाचा प्रयोग केला आहे. यावरून न अकलंककृत राजवार्तिक, विद्यानंदिकृत श्लोकावार्तिक व पूज्यपादकृत सर्वार्थसिद्धि या तीन टीकांचा ग्रथकाराला परिचय होता व त्यांचा त्याने उपयोगही केला होता असे वाटते. अशारीतीने या ग्रंथाचा रचनाकाल विद्यानंदी व वादिराज यांच्यातील आंतरकाल अर्थात् ८ व्या पासून १० इ ११ व्या शतकापर्यंतचा ठरतो.

सोमदेवकृत यशस्तिकचंपूच्या ५, ते ८ आश्वासांमध्ये चारित्राचे वर्णन आहे. विशेषत: ७-८ व्या आश्वासामध्ये श्रावकांच्या १२ नव्रतांचे वर्णन सविस्तर व प्रौढपणे केले आहे. या ग्रंथाची समाप्ती शके ८८१ (इ. स. १५६) मध्ये झाली.

अमितगतिकृत **श्रावकाचार** सुमारे १५०० संस्कृत श्लोकामध्ये पूर्ण झाला असून त्यामध्ये १५ अध्याय आहेत. यामध्ये धर्माचे स्वरूप, मिथ्यात्व व सम्यक्त्व यांमधील फरक, सात तत्वे, अष्टमूलगुण, १२ व्रते, त्यांचे अतिचार, सामायिक इत्यादि ६ आवश्यके, दान, पूजा व उपवास आणि १२ भावना यांचे विस्तृत वर्णन आहे. शेवटच्या अध्यायातील ११४ श्लोकांमध्ये ध्यानाचे वर्णन आहे. यामध्ये ध्यान, ध्याता, ध्येय व द्यानफल ठंचे निरु पण आहे. अमितगतीने आपल्या अनेक ग्रंथामध्ये ग्रंथाचया रचनाकालासंबंधी उल्लेख केला आहे. हे उल्लेख विक्रम संपत १०५० पासून १०७३ पर्यंतचे आहेत. म्हणून त्या ग्रंथाचा काल सुमारे इ. स. १००० असावा.

आशाधरकृत **सागरधर्मामृतामध्ये** सुमारे ५०० संस्कृत श्लोक आहेत. यातील आठ अध्यायांमध्ये श्रावकधर्माचे सामान्यवर्णन, अष्टमूलगुण व ११ प्रतिमांचे विवेचन आहे. व्रतप्रतिमेमध्ये १२ व्रताशिवया श्रावकाची दिनचर्या सांगितली आहे. शेवटच्या अध्यायातील ११० श्लोकामध्ये समाधिमरणाचे विस्तृत वर्णन आहे. याची रचना काव्यमय आहे. यावर सोपङ्ग टीका आहे. टीकेमध्ये ग्रंथ समाप्तीचा काळ वि. सं. १२९६ (इ. १२३९) सांगितला आहे. (प्र. मुंबई, १९१५).

गुणभूषणकृत **श्रावकाचारला** लेखकाने भव्यजनचित्तवल्लभ श्रावकाचार म्हटले आहे. यामध्ये २६९ श्लोक असून दर्शन, ज्ञान व श्रावकधर्म असे तीन उद्देश असून रचना सरळ आहे. याचा काळ निश्चित नाही. परंतु त्यावर रत्नकरण्ड व वसुनंदिश्रावकाचार यांचा प्रभाव पडला आहे. म्हणून ही रचना १४-१५ शतकातील असावी असे वाटते.

श्रावकधर्मविषयक ग्रंथ रचनेची परंपरा अखंडपणे चालत आली आहे. १७ व्या शतकातील अकबरकालीन राजमल्ल याने लिहिलेलीलाटी संहिता उल्लेखनीय आहे.

ध्यान व योग (प्राकृत साहित्य) -

मुनिधर्माचारामध्ये तपाचे स्थान फार महत्वाचे आहे तपाचे बाह्य व आंतर असे दोन भेद आहेत. अभ्यांतर तपाच्याप्रायश्चित्तत्ताद्विक ६ उपभेदामध्ये शेवटचे तप ध्यान आहे. अर्धमागधी आगमामध्ये - विशेषत: स्थानांगामध्ये (अ. ४ उ. १) आर्त, रौद्र, धर्म्य, शुक्ल असे चार ध्यान व त्यांच्या

बेदोपभेदांचे वर्णन आहे. ताच प्रकारे निर्युक्तीमध्ये व विशेषतः **आवश्यक-निर्युक्तीच्या** कायोत्सर्ग अध्ययनामध्ये (गा. १४६२ ते १४८६) ध्यानांचे लक्षण व भेद-प्रधेदवर्णिले आहेत. या आगम प्रमाणाली प्रमाणे जिनभद्रगणिक्षमाश्रमण याने आपल्या ध्यानशतक ग्रंथात ध्यानाचे प्ररूप पण केले आहे.

वैदिक परंपरेमध्ये ध्यानाचे विवरण योग-दर्शनामध्ये सापते. त्याचे प्रमुख प्रणेते महर्षि पतंजली (इ. पू. २ रे शतक) समजले जातात. पातंजल योग सूत्रात योगाचे लक्षण (चित्तवृत्तीचा विरोध) असे सांगितले आहे. योगाच्या आठ अंगापैकी पहिल्या (यम) अंगाचे पाच भेद सांगितले आहेत. त्यात अहिंसेला पहिले स्थान आहे. यावरु न श्रमण परंपरेचा त्यावर पडलेला छाप स्पष्ट दिसतो. अष्टांग योगाचे सातवे अंग ध्यान होय. ध्यानाने मुनी आपल्या चित्ताला बाह्य विषयापासून परावृत्त करू न आत्मचिंतन करू शकतात. असा प्रक्रियेला कुंदकुं दाच्या मोक्षपाहुडामध्ये योग म्हटले आहे.

१०६ गाथात्मक मोक्षपाहुड याग्रंथाच्या आरंभी कुंदकुं दांनी आपल्या या रचनेला (परम योर्गीच्या परमात्मरूप परमपदाचे विवरण करणारा ग्रंथ) असे म्हटले आहे. याचा अभ्यास करू न आपल्या साधनेमध्ये आत्याचा सदैव उपयोग केल्याने योग्याला अव्याबाध, अनंत, अनुपम अशी निर्वाण पदाची प्राप्ती होते. (गा. २-३). या ठिकाणी आत्म्याचे बहिरात्मा, अंतरात्मा व परमात्मा असे तीन प्रकार केले असून त्यांची लक्षणे क्रमाने इंद्रिय-परायणता, आत्मचेतना व कर्ममुक्त अशी दिली आहेत. (गा. ५). परद्रव्यातील आनंद मिथ्यादर्शन होय. त्यामुळे जीवाला दुर्गती मिळते. स्वद्रव्यातील (आत्मा) आनंद सदगतीला कारण आहे. स्वद्रव्यामध्ये मग्न असणारा श्रमण निश्चितपणे सम्यग्रदृष्टी असतो. तपाने फक्त स्वर्गाची प्राप्ती होऊ शकते. परंतु शास्वत सुखस्वरूप निर्वाणाची प्राप्ती ध्यान योगानेच शक्य आहे. (गा. २३). कषाय, मान मद, राग-द्वेष, व्यामोह व निखिल लोकव्यवहार यांपासून विरक्त व मुक्त इ गाल्यानेच आत्मध्यानामध्ये प्रवृत्त होणे शक्य आहे. (गा. २७). साधकाने मन-वचन-कायरूप तिन्ही प्रकारांनी मिथ्यात्व, अज्ञान, पुण्य व पप यांचा त्याग करू न मौनव्रत धारण केले पाहिजे (गा. २८). योगवस्थेमध्ये सर्वप्रकळारे आस्त्रवांचा निरोध होऊन संचित कर्माचा नाश होऊ लागतो. (गा. ३०). लोक व्यवहार निवृत्तमीले आत्मजागृती होते. (गा. ३१). पाच महाव्रते, पाच समिती, तीन गुप्ती व रत्नत्रयाची आराधना यांसह मुनीने सदैव ध्यानाचा अभ्यास करावा (गा. ३३). तरच तो खरा अराधक बनतो (आराधनेची पूर्वी कर शकतो व आराधनेचे अंतिम फळ केवलज्ञानही मिळवूशकतो (गा. ३४). परंतु कित्येक मुनी आत्मज्ञानी असूनही विषय मोहित होऊन सद्भावापासून भ्रष्ट होतात. जे कायम विषयविरक्त असतात ते संसारमुक्त होतात. (गा. ६७-६८). हा दुष्मा काल ध्यान करमअयासाठी नाही असे सम्यक्त्वहीन, चारित्रहीन, अभव्य व अज्ञानी लोकच म्हणतात (गा. ७४-७६). ध्यान दोन प्रकराचे आहे. (शुद्ध आत्म चिंतनाने योगी आपल्या आत्मतत्त्वामध्ये मग्न होतो. हीच निश्चयरूप ध्यनावस्ता होय. ज्याची एवढी पात्रता नाही त्याने आत्म्याचे पुरुषाकार ध्यान करावे (गा. ८३-८४). हे ध्यान श्रमणांच्यासाठी आहे. (२) श्रावकांनी तत्त्वचिंतनरूप सम्यक्त्वाचे अविचल ध्यान करावे (गा. ८६). ध्यानाच्या अभ्यासाशिवया पुष्कळ शास्त्रपठन व बहुविध चारित्रपाल ही दोनी बालश्रुत व बाल-चारित्रच होत (गा. १००). शेवटचय दोन गाथेमध्य (१०४-१०५) पंचपरमेष्ठी, रत्नत्रय व तपाच अधिष्ठान ज्य आत्मयामध्ये आहे त्याच आत्म्यसंबंधी शरणभावना व्यक्त करू न ग्रंथाच समप्ती केली आहे. अशा प्रकारे या ग्रंथात आपणास जैन योग विषयक अतिप्राचीन विचार आढळता. या विचारांच नंतरच्या साहित्यातील योगविषयक विचारांशी तुलनात्मक अभ्या करणे योग्य ठरेल (वस्तुतः हा पाहुड योशतकरू पाने लिहिला असावा अस वाटते. तयाला (योग-पाहुड) असे नाव देणेही शक्य आहे. पातंजय योग शास्त्रात ज्या यम-नियमादि आठ अंगांचा विचार केला आहे. तयातील प्राणायाम सोडून बकी सात विषय स्पष्टपणे जन स्वरूप पात वर्णिले आहेत.

बारस अणुवेक्षा यातील ९०-९१ गाथेत अध्युव, अशरण, एकत्त्व, अन्यत्त्व, संसार, लोक, अशुचित्त्व, आस्त्रव, संवर, निर्जरा, धर्म व बोधि या बारा भावांचा उल्लेख करू न नंतर क्रमाने त्यांचे स्वरूप थोडक्यात सांगितले आहे. अकरावी भावना धर्म, याच्या निवेदनामध्ये श्रावकांच्या दर्शन-व्रतादिक अकरा प्रतिमा (गा. ६९) व मुनींच्या उत्तम क्षमादिक धशधर्माचा (गा. ७०) उल्लेख केला असून तदनंतर एकेका गाथेमध्ये दहा धर्माचे वर्णन केले आहे. शेवटच्या ९१ व्या गाथेत कुंदकुं द मुनिनाथांचा उल्लेख आहे. पण ही गाथा काही प्राचीन प्रतीमध्ये मिळत नाही. यातील काही गाथा मूलाचार व सर्वार्थसिद्धीत उद्धृत केलेल्या आढळतात. यामध्ये असे काहीच दुगोचर होत नाही की,

ज्यामुळे ही रचना कुंदकुंदांची मानू नये. तत्त्वार्थसूत्राम्प्रमाणे अनुप्रेक्षा धर्मासाधनेतील 'क' आवश्यक अंग आहे. तेथेही बारा अनुप्रेशांचा उपदेश केला आहे. यासाठी ज्या कुंदकुंदांनी चारित्रासंबंधी सर्व विषयांवर ग्रंथ रचना केली त्यांनी बारा अनुप्रेक्षांचेही निरु पण केले असणे स्वाभाविकच वाटते.

कुंदकुंद आचार्याच्या कृतीमध्ये काही ठिकाणी संक्षेपाने तर काही ठिकाणी विस्ताराने श्रमण व श्रावकांच्या चारित्रासंबंधी बहुतेक सर्व विषयांचे प्ररु पण झाले आहे, हे वरील विवेचनावरु न स्पष्ट होते. त्यांच्या या ग्रंथांचा पुढील साहित्या निर्मितीवर पुष्कळप्रभाव पडलेला दिसतो. आणि तयामध्ये कुंदकुंदांच्या विषयांचेच विशदीकरण झाले आहे.

कत्तिगेयाणुवेक्खा (कार्तिके यानुप्रेक्षा) मधील ४९१ गाथेमध्ये त्याच बारा अनुप्रेक्षांचे सविस्तर वर्णन केले आहे की, ज्यांचे संक्षिप्त निरु पण कुंदकुंदांच्या बारस-अणुवेक्खामध्ये केले आहे. परंतु येथे त्यांचा अनुक्रम काहीसा भिन्न प्रकारचा आहे. याठिकाणी संतार भावना तिसरी, अशुचि सहावी व लोकभावना दहावी आहे. लोकानुप्रेक्षेचे वर्णन ११५ ते २८३ गाथांमध्ये केलोहे. त्यामध्ये संपूर्ण त्रेलोक्याचे स्वरु प, तेथील जीव, ६ द्रव्ये, द्रव्यापासून उत्पादन इ. पर्याय व मति, श्रुत इ. पाच इ आनांचेही प्ररु पण आहे. हे संपूर्ण प्रकरण म्हणजे संक्षेपरु प त्रिलोकप्रज्ञाप्तीच होय. त्याचप्रमाणे धर्मानुप्रेक्षेचे वर्णन ३०२ ते ४९७ पर्यंतच्या १८६ गाथांमध्ये केले आहे. त्यातही श्रावकांच्या अकरा प्रतिमा व बारावरते (३०५ ते ३११), श्रमणांचे १० धर्म (३१२-४०४), अष्टांग सम्यगदर्शन (४१४-४२२), आणि अनशनादिक बारा प्राकारेच तप (४४१-४८७) यासर्वांचे वर्णन आहे. येथील व्रत प्रकरणात त्यांचा क्रम जो कुंदकुंदकृत चारित्र पाहुडामध्ये (गा. २५-२६) आहे तोच अनुसरला आहे. मात्र फरक एवढाच की शेवटचे शिक्षाव्रत सल्लेखा नसून देशवकाशिक आहे. ही पुणवतशिक्षांव्रतांची व्यवस्था तत्त्वार्थसूत्रातील संख्याक्रमापेक्षा वेगळी असली तरी श्रावकप्रज्ञाप्तीतील व्यवस्थेशी सुसंगत आहे. ग्रंथ समाप्त करित असताना शेवटच्या तीन गाथेत स्वामिकुमार याने जिना गमावरील भावना स्थिर होण्यासाठी व मनातील चंचलतेला निरोध करण्यासठ श्रद्धायुक्त अंतक्रकरम, जिनागमाता अनुसरु न या अनुप्रेक्षांची रचना केली असे म्हटले आहे. अत्यं गाथेत त्यानी कुमारावस्थेतच दीक्षा घेणाऱ्या वासुपूज्य, मलिलनाथ, नेमिनाथ पार्श्वनाथ व महावीर या तीर्थकरांची वंदना केली आहे. यावरु न ग्रंथकारासंबंधी एवढीच माहिती मिळते की, ते स्वतः बालब्रह्मचारीहोते व त्यांचे नाव स्वामिकुमार (कार्तिके य) होते. या ग्रंथाच्य रचनाकालासंबंधी कोणतेही अनुमान करणे कठीण आहे. यावर भट्टारक शुभचंद्रकृत संस्कृत टीका असून ती वि. सं. १६१३ (ई. १५५६) मध्ये पूर्ण झाली आहे.

कुंदकुंदानंतर स्वतंत्रपणे योग विषयक ग्रंथ रचणारे लेखक आचार्य हरिभद्र होयत योग-शतक (प्रकृत), योगबिंदु (संस्कृत), आणि योगदृष्टि-समुच्चय (सं.) असे त्यांचे योगावरील तीन ग्रंथ उपलब्ध होते. याशिवाय त्यांच्या विंशतिविंशिके मध्ये सतरावी विंशिका व षोडशकामधील १४ वे व १६ वे प्रकरण अशी तीन लहान प्रकरणे योगासंबंधीच आहे. **योगशतकातील** १०१ गाथांमध्ये सम्यगदर्शन, निशच्य व व्यवहारयोग, योगाचे अधिकारी, त्यांचे लक्षण, ध्यानरु प योगावस्था इत्यार्दीचे लरु पाचे जैन परंपरेला अनुसरु न सामान्य रीतीने वर्णन केले आहे. **योगविशतीमधील** २० गाथेत योगाच्या विकसित अवस्थांचे वर्णन संक्षेप केले आहे. योगाच्या ५ भेदांना किंवा अनुष्ठानांना स्थान, ऊर्ण, अर्थ आलंबन व अतनेतलांबन अशी नावे देऊन (गा. २) यांतील पहिल्या दोन प्रकारचा अनुष्ठानाला कर्मयोग व बाकीच्या तीन प्रकाराला ज्ञानयोग म्हटले आहे. (गा. ३). त्यानंतर यापाचही योगांचे इच्छा, प्रवृत्ति, स्थिरता व सिद्धि असे चार यमरु प प्रभेद केले असून शेवटी त्या प्रत्येकाचे प्रति, भवित, वचन व असंग अशी चार चार अनुष्ठाने सांगून आलंबन व अनालंबल योगाचे स्वरु प समजाविले आहे.

ध्यान व योग (अपभ्रंश साहित्य) -

याठिकणी काही अपभ्रंश ग्रंथांचाही उल्लेख करणे उचित वाटते. क३रण ते आध्यात्म विषयासंबंधी आहे. योगीद्रकृत **परमात्माप्रकाशात** ३४५ दोहे व योगसारामध्ये १०७ दोहे आहेत. या दोन्ही ग्रंथामध्ये कुंदकुंदकृत मोक्ष पाहुडाप्रमाणे बहिरात्मा, अंतरात्मा व परमात्मा अशा तीन आत्मप्रकारांचे वर्णन सविस्तर केले आहे आणि संसारिक विषयापासून मलान परावृत्त करू न त्याला आत्माभिमुख करण्याचा उपदेश नानाप्रकरांनी केला आहे. हा सर्व उपदेश योगीद्रांनी स्वाशिष्य भट्टच्य प्रभाकर यांच्या

प्रश्नां उत्तरानेकेला आहे. संपादकांनी या ग्रंथआची रचनाकाल इ. ६ वे शतक असल्याचा तर्क के ला आहे. (प्र. मुंबई, १९२७). परमात्मप्रकाशातील काही दोहे हेमचंद्रंच्या प्रकृत व्याकरणामध्ये उद्धृत केले आहेत. यावरु न परंपरामत्सकाचा रचनाकाल हेमचंद्रापेक्षा प्राकृत व्याकरणामध्ये उद्धृत केले आहेत. यावरु न परमात्मप्रकाशाचा रचनाकाल हेमचंद्रपेक्षा पूर्वकालीन ठरतो हे निश्चित आहे.

रामसिंह मुनिकृत पाहुड दोहा(मध्ये २२२ दोहे आहेत. यामध्ये बाह्य क्रियाकाण्ड निष्फल असून आत्मसंयम व आत्मदर्शन यामध्येच खरे कल्याण आहे असे निवेदन आहे. ढोंगी योगिजनावर खरपूस टीका के ली आहे. अनेक ठिकाणी देहाला कुटी किंवा देवालय, आत्म्याला शिव आणि इंद्रिय- वृत्तींना शक्ती अशी रुपके वापरली आहे. याची रचनाशैली एका बाजूने बोध्द दोहाकोश व चर्यापदे यातील शैलीशी समान आहे तर दुसऱ्या बाजूने कबीराचारख्या संतांच्या उपदेशवाणीशी सादृश आहे. ९९ ते १०० या दोन दोह्यामध्ये देह व आत्मा किंवा आत्मा व परमात्मा या युगलांचे वर्णन प्रेयसी व प्रेमीच्या रुपकाने स्पष्ट केले आहे. यावरु न उत्तरकालीन सूफी संप्रदायातील काव्यप्रवाहाची आठवण होते. यातील ४-५ दोहे किंचित फरकाने हेमचंद्राच्या प्रकृत व्याकरणात उद्धृत केले आहेत. यास्तव या ग्रंथाचा लेखनकाल इ. ११०० पेक्षा पूर्वीचा ठरतो. (प्र. कारंजा, १९३३).

ध्यान व योग (संस्कृत साहित्य) -

कुंदकुंदाच्या पाठोपाठ पूज्यापादकृत योग विषयावरील दोन लहान संस्कृत ग्रंथ उल्लेखनीय आहेत. ५१ श्लोकात्मक इष्टोपदेशामध्ये ज्या भावनांमुळे साधक योगी आपल्या इंद्रियांना संसारातील विषयांपासून विमुख करू न आपल्या चित्तानला आत्मध्यानामध्ये प्रवृत्त करतो त्यांचे निरु पण आहे. या साधनेमध्ये अशाप्रकारीच आध्यात्मवृत्ती जागृत होते की, त्यामुळे साधक संपूर्ण जगालाच इंद्रियरु प मानू लागतो. एकान्तवासाची अपेक्षा करतो. कारणपरत्वे काही बोलून ताबडतोब विसरू न जातो. शुद्धदोच्चार होत असताही तो बलत नाही. मार्ग आक्रमण होते असताही तो चालत नी. डोळे उघडे असूनही तो पाहात नाही. एवढेच काय त्याला आपल्या देहाचेही भान राहात नाही (३९-४२). अशा रीतीने व्यावहारापासून विमुख होऊन आत्मानुष्ठानामध्ये स्थिर राहिल्याने योगी परमानंदाचा आस्वाद घेतो (४७). योग्याची ही अवस्था जीवन्मुक्त अवस्थाच होय.

पूज्यापादांची दुसरी कृती समाधिशतक असून त्यात १०५ संस्कृत श्लोक आहेत. यामध्ये बहिरात्मा, अंतरात्मा व परमात्मा यांचे स्वरूप सांगून अंतरात्मा परमात्म्याचे जे ध्यान करतो त्या ध्यानाचे विवरण केले आहे. ध्यानाची साधना करीत असताना अविद्या, अभ्यास व संस्कारामुळे किंवा मोहामुळे उत्पन्न होणाऱ्या रागद्वेषांनी मनामध्ये क्षोभ निर्माण केल्यावर मानाला रागद्वेषापासून परावृत्त करू न साधकाने आत्मतत्त्वामध्येच स्थिर रहावे असा उपदेश केला आहे. अव्रतांचा त्याग करू न व्रतांमध्ये स्थिर राहून आत्मपदाची प्राप्ती झाल्यावर त्या व्रतांचाही त्याग करण्यास सांगितले आहे. (श्लो. ८). लिंग व जातीचा आग्रह करणाऱ्यांना परमपदाच्या प्राप्तीसाठी अपरात्र समजले आहे. (श्लो. ८९). दुसऱ्या दिव्यावजवळून ज्योतीचे ग्रहण केल्यानंतर ज्याप्रमाणे एखाद्या वातीचा स्वतंत्र दीप बनतो त्याप्रमाणे जीव आपल्यापेक्षा तेजस्वी अशा आत्म्याची उपसाना करू न त्यासारखाच स्वतंत्र परमात्मा बनतो (श्लो. ९७). या ग्रंथाचे वैशिष्ट्य असे की, यातील वर्ण्य विषय कुंदकुंदाच्या मोक्षपाहुडातील विषयाप्रमाणेच आहे. एवढेच नव्हे तर त्यातील अनेक गाथांचे या टिखामी शब्दशः किंवा क्वचित् थोड्या फरकाने भाषांतरच आढळते. उदा. मोक्ष पाहुड गाथा इ. ५, ६, ८, ९, १०, ११, २९, ३१, ३२, ४२ व ६२ आणि अनुक्रमे समाधिशतकातील श्लोक इ. ५, ६, ७, १०, ११, १२, १८, ४८, ७८, ८३ व १०२.

आचार्य हरिभद्रकृत षोडशकाच्या १४ व्या प्रकरणामधील १६ संस्कृत श्लोकामध्ये योगसाधनेला बाधक असणाऱ्या खेद, उद्वेग, क्षैप, उत्थान, भीती, अन्यमुद, रुग्ग व आसंग अशा आठ चित्तदोषांचे निरु पण आहे. आणि सोळाव्या प्रकरणामध्ये या आठ चटित्त दोषांच्या विरोधी अद्वेष जिज्ञासा, सुश्रूषा, श्रवण, बोध, मीमांसा प्रतिपत्ती व प्रवृत्ती या आठ चित्तगुणांचे विवरण आहे. तसेच योगसाधनेमुळे क्रमाने प्राप्त होणाऱ्या स्वानुभूतिमय परमानंदपदाचे विवेचन आहे.

हरिभद्रकृत योगबिंदु मधील ५२७ संस्कृत श्लोकांमध्ये जैन योगाचे १०सविस्तृत विवेचन के ले आहे. येथे मोक्षदायक धर्मव्यापाराताच योग व मोक्षप्राप्तीलाच त्या योगाचे ध्येय असे म्हटले आहे. चरमपुद्गलपरावर्तन कालामध्ये योगाची शक्यता(अपुनर्बद्धक, भिन्नग्रंथी, देशविरत व सर्व विरत असे चार योगिजनांचे स्तर(पूजा, सदाचार, तप इत्यादिक अनुष्ठान, आध्यात्म-भावना, ध्यान इत्यादि योगाचे पाच भेद(विष, गरल इ. पाच प्रकारे च शुभ किंवा अशुभ अनुष्ठान(परिणामी-नित्य असे आत्म्याचे स्वरूप त्याप्रमाणे प्रसंगानुसार सांख्य, बौद्ध, वेदान्त इ. दर्शनांचे समालोच असा व्यापक विषय यामध्ये चर्चिलेला आहे. पांतजलयोग, बौद्धयोग, व जैनयोग यांच्या भूमिकांची केलेली तुलना विशेष उल्लेखनीय आहे.

हरिभद्रांच्या योगदृष्टिसमुच्चयातील २२७ संस्कृत श्लोकांमध्ये योगबिंदुमधील काही विषयांची थोडक्यात पुनरावृत्ती के लीआहे. आणि काही विषय नवाहि आहे. येथे आध्यात्मिक विकासाची भूमिका तीन प्रकाराची सांगितली आहो. - १) मित्रा तारा, बला, दीप्रा, स्थिरा, कांता, प्रभा आणि परा अशी आठ प्रकारीच योगदृष्टी(२) इच्छायोग, शास्त्रयोग, सामर्थ्ययोग असा तीन प्रकारचा योगाचार(आणि ३) गोत्रयोगी, कुलयोगी, प्रवृत्तचक्रयोगी व सिद्धयोगी असे चार प्रकारचे योगीजन. पहिल्या प्रकारातील आठ योगदृष्टिभेदामध्येच १४ गुणस्थानांची योजना के ली असून (मुक्ता(तत्त्वांची मीमांसा विस्ताराने के ली आहे.

या ग्रंथरचनेच्या रुपाने आपली विशिष्ट चिंतनपद्धित, नवीन वर्गीकरण अपूर्व पारिभाषितक शब्दपदावली इत्यादि मार्गाने जैन परंपरेतील योगविषयक विचाराची मांडणी हरिभद्राने नव्या स्वरूप पाची के ली असून वैदिक व बौद्ध परंपरेतील योगविषय सर्वमान्य मतप्रवाहाबरोबर आपल्या विचारांचा मेळ घालण्याचा प्रयत्न के ला आहे. योगदृष्टिसमुच्चयावर स्वतः हरिभद्रांनी व यशोविजयगणींनी लिहिलेल्या टीका उपलब्ध आहेत. एवढेच नव्हे तर यशोविजय यांनी मित्रा, तारा, इ. आठ योगदृष्टीवर चार द्वित्रशिका (२१-२४) लिहिलेल्या आहेत. तसेच गुजरामध्ये एक छोटासा संक्षेपरूप प सज्जाय लिहिला आहे.

गुणभद्रकृत आत्मानुशासनामधील २७० संस्कृत श्लोकांमध्ये इंद्रिये व मनाच्या बाह्यवृत्ती रोखून धरून न आत्मध्यानात मग्न होण्याचा उपदेश के ला आहे. यास्तव याला योगाभ्यासाटी पूर्वपीठिका म्हणता येईल ही कृती रचनेने काव्यमय आहे. धवलाकार वीरसेनेचे प्रशिष्य व जिनसेनाचे सिष्य गुणभद्राचार्यांचा या ग्रंथाचे कर्रते मानले जातात. गुणभद्रांनी उत्तरपुराणाची रचना नवव्या शतकाच्या मध्यकालामध्ये पूर्ण के ली होती. म्हणून या ग्रंथाचाही लेखनकाल सामान्यपणे तोच ठरतो.

अमितगतिकृत सुभाषित-रत्न-संदेह (१०-११ वे श.) हा एक सुभाषितांचा संग्रह आहे. यातील ३२ अध्याचामध्ये उत्तम काव्यपद्धतीने नैतिक व धार्मिक उपदेश दिला आहे. कोटे कोठे प्रसंगानुरूप परधर्मीय मान्यतासंबंधी आलोचनात्मक विचार मांडले आहेत. अमितगतीचा दुसरा ग्रंथ **योगसार** हा होय. यातील ९ अध्यायांमध्ये नैतिक व आध्यात्मिक उपदेश आहे.

ज्ञानार्णव : आचारव प्रसंगानुरूप प योग या दोहोंचे ही सविस्तर वर्णन करणारा हा एक संस्कृत ग्रंथ होय. याचा कर्ता शुभचंद्र होय. हा अकराव्या शतकातील भोज राजाच्या समकालीन मानला जातो. याग्रंथाची वि. सं. १२४८ मधील एक हस्तलिखित प्रत पाटण येथील भांडारामध्ये मिळाली आहे. या ग्रंथातील ४२ प्रकरणामध्ये एकूण २००० ऐक्षा जास्त श्लोक आहेत. यामध्ये जैन सिद्धान्तातील बहुतेक सर्व विषयांचे संक्षिप्त किंवा विस्तृत वर्णन आहे. आचारसंबंधित व्रते व व्रतभावना इत्यादिकांचे ही सविस्तर प्ररूप पण आहे. याशिवाय आसन, प्रणायाम इत्यादी योगप्रक्रिया आणि ध्यान विषयक आज्ञा, विपाक व संस्थानविजय यांचे वर्णन आहे. ध्यान वर्णनामध्ये आलेल्या पिंडरथ, पदस्थ रुपस्थ व रुपातीत असा संज्ञांचा प्रयोग मौलिक आहे. तसेच ध्यान-भेदांचे स्वरूप पही अपूर्व आहे. एकविसाव्या प्रकरणातील शिवतत्त्व, गरुडतत्त्व व कामतत्त्व यांचे वर्णन देखील या ग्रंथाचे वैशिष्ट्य होय. ग्रंथकाराने प्राणायमाचे वर्णन परिपूर्ण के ले आहे. तरीपण प्राणायाम ध्यानसिद्धीसाठी साधक नसून एकप्रकारे बाधकच आहे असे सांगून त्याच्या अभ्यासाचा निषेध के ला आहे. हे सर्व वर्णन संस्कृत गद्यात असून त्यावर श्रुतसागराची एक संस्कृत टीकाही आहे. यात वर्ण्यविषयांची विपुलता इतकी आहे की त्याचे इ

गानार्णव हे नाव सार्थक ठरते. दिगंबर परंपरेमध्ये योग विषयासंबंधी संस्कृतमध्ये ध्यानसार व योगप्रदीप असे दुसरे ही दोन पद्यमय ग्रंथ आढळतात.

हेमचंद्र (१२ वे श.) कृत योगशास्त्रामध्ये सुमारे एक हजार संस्कृत श्लोक आहेत. यात मुनिधर्म व श्रावकधर्म आणि संबंधित व्रतांचे क्रमवार वर्णन आहे. त्यानेततर श्रावकाची दिनचर्या(कषायविजयद्वारे मनःशुद्धी) अनित्या इत्यादी बारा भावना(आसन, प्राणायाम, पत्याहार, धारणा, पिंडस्थ, पदस्थ, रूपस्थ व रूपातीत ध्यानप्रकार, आज्ञाविचय, अपायविचय इत्यादि धर्मध्यान, शुक्लध्यानाचे चार भेद, केवली समुदधात व मोक्षप्राप्ती इत्यादिकांचे विवरण केले आहे. यातील बहुतेक सर्व वर्णन शुभचंद्रकृत ज्ञानार्णवामधून कोटे शब्दशः तर कोठे अल्पशा फरकानेअथवा संकोच-विस्तार-पद्धतीने घेतले आहे. एवढेच नव्हे तर जवळ जवळ ३०० श्लोकांमध्ये प्राणायामाचे विस्तृत वर्णन करू नही शेवटी ज्ञानार्णवामप्रमाणेच प्राणायामाला मोक्षप्राप्तीसाठी बाधक मानले आहे. शुभचंद्र आणि हेमचंद्र यांचा काल निश्चित असून शुभचंद्र पूर्ववर्ती आहे. हेमचंद्रच्या ग्रंथावनर शुभचंद्रची छाप इतकी स्पष्ट पडली आहे की याबाबतीत हेमचंद्रला ऋणी न मानण्यास कोणतीच संधी उरलेली नाही.

आशाधरकृत आध्यात्म-रहस्य हा ग्रंथ अलिकडेच प्रकाशित झाला आहे. यातील ७२ श्लोकामध्ये आत्मशुद्धी, आत्मदर्शन आणि योगात्मक आत्मानुभूती यांचे विवेचन आहे. आशाधाराने आपल्या अनगार धर्मामृताच्या टीकेतील प्रशस्तीमध्ये या ग्रंथाचा उल्लेख केला आहे. या ग्रंथाच्या एका प्राचीन प्रतीच्या अंतिम पुष्टिकेमध्ये या रचनेला (**योगीदीपन**) नावाचा धर्मामृतग्रंथाचा अठरावा अध्याय असे म्हटले आहे. यावरू न या ग्रंथाचे दुसरे नाव योगोद्दीपन असेही असावे आणि आपल्या धर्मामृताचा उपसंहारात्मक अठरावा अंतिम अध्याय म्हणून तो आशाधारांनी लिहिला असावा. आपल्या वडिलांच्या आज्ञेवरू न, साधक योगींच्या अभ्यासाकरिता आपण प्रसन्न, गंभीरव प्रिय अशा शास्त्राची रचना केली, असे कर्त्त्याचेच निवेदन आहे.

स्तोत्र साहित्य -

जैन मुनीसाठी ज्या सहा आवश्यक क्रिया सांगितल्या आहेत त्यामध्ये (चतुर्विंशति-स्तव(ही आहे. यामुळे तीर्थकराच्या स्तुतीची परंपरा जैन मुनीसंघाच्या स्थापनेइतकीच प्राचीन आहे. कुंदकुंद आचार्याच्या प्राकृत व पूज्यापादांच्या संस्कृत भक्तीप्रमाणे पूर्वकाळी अशा स्तुतिरूप रचनेतून भक्तिस्वरूप विचार प्रगट होत असत. नंतर ह्या स्तुतींचे स्वरूप दोन प्रवाहामध्ये विकसित झाले. बुधिद्वादी नैयायिकांनी आशा प्रकारच्या स्तुती रचल्या की त्यामध्ये अन्यदेवतांपेत्रा जैनि तीर्थकरांची श्रेष्ठता व गुणात्मकता विशेषरू पाने प्रतिष्ठित झाली. या विभागामध्ये समंतभद्रकृत **आत्ममीमांसा** सिद्धसेनकृत द्वात्रिशिंका व हेमचंद्रकृत (**अन्ययोग-अयोग व्यवच्छेदिका**) इत्यादि प्रसिद्ध असून यांचा परिचय वरील न्यायासाहित्यामध्ये दिला आहे.

दुसऱ्या प्रवाहाचा विकास २४ तीर्थकरांची नामावली आणि त्यांच्या गुणात्मक विशेषणांची योजनात्मक रचना यामध्ये झाला. याप्रकारच्या अनेक स्तुती आपणांस पूजेमधील जयमालारू पाने आढळतात. हळूहळू स्तोत्रांमधील विशेषणांची आणि पर्यायवाची नावांची खूप वाढ झाली. या शैलीतील अंतिम विकासाचे उदाहरण जिनसेनाच्या (९ वे श.) **जिनसहस्रनामस्तोत्रामध्ये** आढळते. या स्तोत्रातील आरंभीच्या ३४ श्लोकांमध्ये नाना विशेषणांनी परत्मा तीर्थकरांना नमस्कार केला आहे. तर पुढील दहा शतकांमध्ये जिनेंद्रच्या एकूण १००८ नावांची मालिका गुफली आहे. या नावांमध्ये ब्रह्मा, शिव, विष्णु, बुध्द, बृहस्पति, इंद्र इत्यादि अन्य धर्मीय देवतांची नावेही आली आहेत. याला अनुसरून पंडित आशाधर (१३ वे श.), देवविजयगणि (१६ वे श.), विनयविजय उपाध्याय (१७ वे श.) व सकलकीर्ती इत्यादींनी रचलेली अनेक जिनसहस्रनाम स्तोत्रे उपलब्ध आहेत. सिद्धसेन दिवाकरकृत जिनसहस्रनाम स्तोत्राचाही उल्लेख सापडतो.

याशिवाय काव्यप्रतिभाशाली स्तुतिकरांनी काव्यमय स्तोत्रांची रचना केली आहे. त्यामधील भक्तीभावपूर्ण तीर्थकरांचे गुणवर्णन छंद-अलंकार-लालित्यापूर्ण काव्यरचनेत केले आहे. अशाप्रकारची स्तोत्ररचना जैनसाहित्यातील गीतिकाव्याचे सुंदर उदाहरण होय. अशाप्रकारीच अतिप्राचीन प्रकृत रचना

म्हणजे उवसग्गहर स्तोत्र होय. ही रचना भद्रबाहूंची मानली जाते. यातील ५ गाथेत पाश्वर्णाथ तीर्थकरांची स्तुती केली आहे. धनपालकृत ऋषभ-पंचाशिकेतील ५० श्लोकांमध्ये पहिल्या तीर्थकरांच्या जीवनवृत्तांतासंबंधी उल्लेख आहेत. ही स्तुती कला व कल्पना यांनी भरलेली आहे. अलंकारांची छटा उत्कृष्ट आढळते. जीवन एक महोदधी आहे. यामध्ये भगवान ऋषभ ही एकच नौका आहे. जीवन एक चौर, डाकूंनी व्यापलेले अरण्य आहे. तेथे ऋषभ ही एकटेच रक्षक आहेत. जीवन मिथ्यात्वयुक्त रात्र आहे. तेथे उदीयमान सूर्य ऋषभच होत. जीवन एक रंगभूमी आहे. तेथून प्रत्येक नटाला शेवटी निघून जावेच लागते, इत्यादि. यावर प्रभाचंद्र, नेमिचंद्र, महिमेरु, धर्मेकर इत्यादींच्या टीका आहेत. कलाट याने याच जर्मन भाषेत अनुवाद केला आहे. नंदिषेण (९ वे श.) कृत **अजिय-संति-थव** (अजित-शांति-स्तव) मध्ये दुसऱ्या व सोऽल्ल्या तीर्थकरांची स्तुती आहे. एका प्राचीन मतानुसार या दोन तीर्थकरांनी शत्रुंजय पर्वतांच्या गुफेमध्ये चातुर्मास केला होता. टीकाकाराच्या मते या तीर्थयात्रेमुळे कवीला ही स्तुती रचण्यास प्रेरपणा मिळाली. याच दोन तीर्थकरांची स्तुती जीनवल्लभ (१२ वे श.) याने (**उल्लासिक्कमध्य** (मध्ये केली आहे. सुमतिगणीच्या मते जिनवल्लभ हे पाणिनय व्याकरण, महाकाव्य, अलंकारशास्त्र, नाट्य, साहित्य, ज्योतिष व न्यायशाखेमध्ये महान पंडित होते. वीरगणीनेसुध्दा एक (**अजिय-संति-थव**) स्तोत्र रचले आहे. अभडडयदेव (११ वे श.) कृत **जयतिहुयण** (स्तोत्र प्रकृतमधील एक लिलित व भक्तीपूर्ण स्तूती आहे. या स्तुतीच्या प्रभावाने स्तुतिकार एका व्याधीपासून मुक्त होईन आरोग्यसंपन्न झाला असे सांगतात. **नोमिजिनस्तव** एक छोटे स्तोत्र असून त्यामध्ये (ल(, (म(शिवाय दुसऱ्या कोणत्याही व्यंजनाचा उपयोग केलेला नाही. प्राकृत **महावीरस्तव** शब्दालंकाराचे सुंदर उदाहरण आहे. यात एकेक शब्द लागोपाठ तीन तीन वेळा निरनिराळ्या अर्थाने योजला आहे. काही स्तुतीमध्ये अनेक भांचा उपयोग केलाआहे. उदा. धर्मवर्धनकृत (१३ वे श.) **पाश्वजिनस्तवन** व जिनपद्मकृत (१४ वे श.) **शांतिनाथस्तवन** यामध्याये संस्कृत, महाराष्ट्री, मागधी, शौरसेनी, पैशाची व अपभ्रंश या सहा भाषांतील श्लोक समाविष्ट आहेत. कोठे कोठे एकाच श्लोकाचा अर्धाभाग संस्कृतमध्ये व अर्धा भाग प्राकृतमध्ये रचला आहे. धर्मघोषकृत **इसिमंडल** (ऋषिमंडल) मध्ये जंबुस्वामी, स्वयंभव, भद्रबाहू इत्यादि आचार्यांची स्तुती आहे. २४ गाथात्मक धर्मघोषकृत एक आणि दुसरे महाख्यकृत ५२ गाथांचे **समवसरण स्तोत्र** आहे.

समंतभद्रांच्या दोन संस्कृत रचना काव्यशैलीतील सर्वात प्राचीन कृती होत. पैकी एक **बृहत्स्वयंभूस्तोत्र** या नावाने प्रसिद्ध आहे कारण त्याची सुरवात (स्वयंभुवा) या शब्दाने होते. यामध्ये २४ तीर्थकरांचे वीगगेवळी स्तुती आहे. बहुतेक स्तवने ५-५- श्लोकांची संख्या १४३ आहे. यामध्ये वंशस्थ, इंद्रज्जा, वसंततिलका इ. १५-१६ प्रकारच्या छंदाचा उपयोग केला आहे. अर्थालंकार वशब्दालंकार मोठ्याप्रमाणात आढळतात. तात्त्विक वर्णन व नैतिक धर्मिक उपदेशही विपुल आहे. यावर प्रभाचंद्रकृत संस्कृत टीका आहे.

संमतभद्रांची दुसरी स्तोक्षत्रात्मक रचना (**स्तुति-विद्या**) ही होय. यालाच **जिनशतक** (किंवा जिनशतकालंकार इ. इतर नावेही आहे. यामधील कवीचे काव्य कौशल्या अत्यंत उत्कृष्ट मर्यादेला पोहोचलेले दिसते. यात ११६ श्लोक आहेत. अलंकार व चित्रकाव्य यामुळे काही काही ठिकाणी ही रचना इतकी दुर्बोध बनली आहे की, टीकेशिवाय त्याचा योग्य अर्थ समजणे कठिण आहे. यवरील एकमेव टीका वसुनंदीने लिहिली आहे. याचप्रकारेच पूज्यपाद देवनंदीकृत (६ वे श.) **सिद्धप्रियस्तोत्रही** अनंकारप्रचचुर आहेत. यामधील २६ श्लोकात २४ तीर्थकरांची स्तुती केली आहे. (सिद्धप्रिय (शब्दाने आरंभ झाल्याने ते त्याच नावाने प्रसिद्ध आहे.

मानतुंगाचार्यकृत (सुमारे ५-६ वे श.) संस्कृत **भक्तामर स्तोत्र** फारच लोकप्रिय व सर्वत्र प्रचलित असून सामान्यतः प्रत्येक जैनाला पाठ असलेले आढळते. दिगंबर परंपरेला अनुसरु न यामध्ये ४८ व श्वेतांबर परंपरेप्रमाणे ५४ श्लोक आढळतात. स्तोत्राची रचना सिंहोन्नाता छंदामध्येय झाली आहे. स्तुतिकाराच्या स्वतःच्या विधानाप्रमाणे यात प्रथम जिनेंद्र अर्थात ऋषभनाथ यांची स्तुती केली आहे. परंतु सगळी रचनाच अशी आहे की तो कोणत्याही तीर्थकरांना लागू होते. प्रत्येक श्लोकामध्ये सुंदर उपमा, रुपक इ. अलंकारांचा उपयोग केला आहे इ हे भगवन् आपण विश्वप्रकाशी एक अदभुत प्रदीप आहेत. त्यात तेल नाही, वात नाही, धूर नाही, आणि हलवून सोडणारे वाच्याचे झोतही तेथे पोहचू शकत नाही. परंतु त्याचा प्रकाशमात्र जगभर फैलावतो. हे मुर्नीद्र (आपली महिमा सूर्योपेक्षाही मोठी

आहे. कारण आपण कधीच असत होत नाही, आपल्याजवळ राहू येऊ शकत नाही, आपल्या महान प्रभावाला मेष अडवू शकत नाहीत, आणि सर्व विश्वाचे स्वरु प एकदम प्रकाशमान होते.. भगवान आपण बुध्द आहात कारण आपल्याच बुध्दीची व बोधाची विबुधजन पूजा करतात. तीनही जगताचे शं म्हणजे कल्याण करणारे असल्याने आपणच शंकर आहात. शिवमार्गाच्या (मोक्षमार्गाच्या) विधीचे विधान केल्याने आपण विधाता ब्रह्म आहात, इत्यादि. डॉ. याकोबीने संपादनपूर्वक जर्मन भाषेत याचा अनुवाद केला आहे. या स्तोत्राच्या आधाराने विशाल साहित्यी निर्मिती झाली आहे. जवळ जवळ २०-२५ टीका निर्माण झाल्या आहेत. शिवाय भक्तामर स्तोत्र-कथा व चरित्र, छायास्तवन, पंचांग विधी, पादपूर्ति स्तवन, पूजा मंत्र, महात्म्य, व्रतोद्यापन इत्यादि रचनासुधा २०-२५ पेक्षा कमी नाहीत. प्रकृतमध्येही मानतुंग आचार्यांनी भयहरस्तोत्र रजून त्यात पाश्वर्णनाथाची स्तुती केली आहे.

भक्तमराच्या जोडीचे, त्याच छंदामधील, त्याच शैलीचे, तितके च लोकप्रिय स्तवन म्हणजे कल्याणमंदिर स्तोत्र होय. यामध्ये ४४ श्लोक असून शेवटच्या भिन्नवृत्त पद्यामध्ये कर्त्याचे नाव कुमुदचंद्र असे सूचित केले आहे. काही लोक कुमुदचंद्र हे सिद्धसेनाचेच (सुमारे ६ वे श.) दुसरे नाव मानतात. यातील दुसऱ्या श्लोकाला अनुसरू नही स्तुती २३ व्या पश्वनाथ तीर्थकरांची आहे. भक्तामरासारख असले तीर हे स्तोत्र काव्यकल्पना व शब्दयोजवना या दृष्टीने मौलीक आहे- हे जिनेन्द्र(जे आपल्या मनामध्ये तुमचे नाव धारण करतात, त्या भव्य जीवांना संतारातून आपण कसे तारु न नेता(हा समजले. एखाद्या डाससुधा पा ण्यावरन तरु न जातो. कारण तोय त्याचाय पंखात भरलेले वाञ्याचा प्रभाव असतो. हे जिनेश(आपले ध्यान केल्याने भव्य पुरुष क्षणातच देहाचा त्या करु न परमात्मदशेला पोहोचतो(खरेच आह, तीव्र छीच्या प्रभावाने नानाविध धातू आपला पाषाणभाव सोडून सूर्वण्दिक शुद्धरू प धारण करतात. डॉ. याकोबीने याही स्तोत्रावर २५-२५ टीका व छायास्तोत्रे आढळतात.

धनंजय (७-८ वे श.) यांनी रचलेले विषपहार स्तोत्र ४० इंद्रवज्रा छदामध्ये पूर्ण झाले आहे. अंतिम पद्याचे वृत्त वेगळे असून त्यात कवीने आपले नाव अे म्हटले आहे यामध्ये दुसऱ्या पद्यामध्ये ही स्तुती प्रथम तीर्थकर ऋषभनाथांची आहे असे म्हटले आहे. यामध्ये दुसऱ्या देवापेक्षा निराळेपणा दाखविणाऱ्या तीर्थरांच्या गुणांचे वणन विशेषरू पाने केले आहे. हे देव(आपण अमक्याचे पुत्र आहात, अक्याचे पिता आहात, अवक्याचे गुलात जन्मात आला स्वरु पाचे आपली गुणवर्णन जे लोक करतात ते खरोखर त्यांच्या हाती लागलेले सोने दगड समजून फूकून देतात. हे देव आपली स्तुती करू न आपणांसजव मी दीनपणे कोणताच वर मागत नाही. कारण आपल्याला स्तुतीची अपेक्षा नाही. जो छायाशील वृक्षाचा आश्रय घेतो त्याला छायाशील वृक्षाचा आश्रय घेतो त्याला छाया आपोआप मिळते(मग छाया मागण्यात काय अर्थ (आणि हे देव जर आपणास काही तरी देण्यात येते. देव जर आपणास काही तरी येण्याची इच्छा असे आणि तसा स्तोत्राचा नाव याच्या चदाव्या पद्यातीन सुरुवातीच्या (विषापहार(या शब्दावरू न पडेल आहे. या पद्यात म्हटले आहे की, हे भगवन् लोक विषहर-मणी, औषधी, मंत्र व रसायन यांच्या शोधार्थ भटकत असतात. कारण त्यांना हे माहित नाही की हे सर्व आपलीच पार्यायवाची (दुसरी) नावे आहेत. या स्तोत्रावर नागांद्र, व पाश्वर्णनाथ गोम्मट यांच्या टीका आहेत. शिवाय एक अवचूरी व देनेन्द्रकीर्तिकृत विषापहार-वतोद्यापन अशा रचनांचा उल्लेख मिळतो.

यादिराज (११ वे श.) यांच्या एकीभाव स्तोत्रामध्ये मंदाक्रांता वृत्तीतील २६ श्लोक आहेत. शेवटच्या भिन्नवृत्त श्लोकामध्ये य कवीने आपले नाव सांगून ते एक उत्कृष्ट शब्दशास्त्रज्ञ, तार्किक, कवी आणि भव्यसहायक आहेत असे विधान आहे. या स्तोत्रामध्ये भक्तांच्या मन-वचन-कायेला स्वास्थ व शुद्धता देणाऱ्या तीर्थकरांच्या गुणांची विशेष स्तुती केली आहे(- हे भगवन् जो आपले दर्शन करतो, भक्तिमय पात्राने वचनामृताचे पान करतो आणि संयमरत माने आपल्यासराख्या असामान्य, आनंद-निधान, अजेय अशा कामदेवाचाही मद नष्ट करणाऱ्या अद्वातीय अशा पुरषामंदिरामधे ध्यानमार्गाने प्रवेश करतो त्याला कूर रोग काटे त्रास कसा देऊ शकतील(हे देव(आपल्याजवळ क्रोधाचा आवेशही नाही वकोणावर आपण प्रसन्नही होत नाही. आपले मन परम-माध्यरथस्वरु प आहे. असे असूनही संपूर्ण जग आपल्या आझेत आहे. आपल्याजवळ येताच वैरभाव नाहीसा होतो. या जगामध्ये असा उत्कृष्ट प्रभाव तुमच्याखेरजी दुसऱ्या कोणामध्ये आहे(इत्यादि. या स्तोत्रावर एक स्वोपज्ञ, एक श्रुतसागरकृत आणि एक इतर अशा तीन टीका उपलब्ध आहेत. शिवाय जगत्कीर्तिकृत व्रतोद्यापनाची उल्लेख मिळतो.

याखेरीज आणखी अनेक स्तोत्रे रचलेली आहेत. त्यांची संख्या शेकड्यांनी भरले(त्यातील काही स्तोत्रे छंद, पदलालित्य, अलंकार व भक्तिभाव यामुळे वैशिष्ट्यपूर्ण आहेत. त्यापैकी काहींची नावे(- (१) बप्पभट्टीकृत सरस्वती स्तोत्र (९ वे श.), (२) भूपालकृत जिनचतुर्विंशिका, (३) हेमचंद्रकृत वीतराग स्तोत्र (१३ वे श.) (४) सोपङ्ग टीकासहित आशाधरकृत सिद्धगुण-स्तोत्र (१३ वे श.), (५-६) धर्मघोषकृत यमकस्तुति चतुर्विंशतिजिनस्तुति, (७) जिनप्रभसूरिकृत चतुर्विंशतिजिनस्तुति (१४ वे श.) (८) मुनिसुंदरकृत जिनस्तोत्ररत्नकोश (१४ वे श.) (९) सोमतिलककृत सर्वज्ञस्तोत्र, (१०) कुमारपाल, (११) सोमप्रभ (१२) जयानंद व (१३) रत्नाकर यांची निरनिराळीसाधारन जिनस्तोत्रे, (१४) जिनवल्लभकृत नंदीश्वर-स्तवन, (१५-१६) शांतिचंद्रगणिकृत (१६ वे श.) वृषभजीनस्तव व अजितशांति-स्तव इत्यादि. शिवाय (१७) धर्मसिंहकृत सरस्वति-भक्तामर-स्तोत्र व (१८) भावरत्नकृतत नेमिभक्तामर स्तोत्र विशेष उल्लेखनीय आहेत. कारण यांची रचना भक्तामर स्तोत्रावरु न समस्यापूर्वीच्या स्वरु पात झाली आहे. आणि यामध्ये अनुक्रमे सरस्वती व नेमिनाथ तीर्थकरांची स्तुती आहे.

प्रथमानुयोग:

प्रकृत पुराण -

जैन आगमाच्या परिचयामध्ये सांगितले आहे की, दृष्टिवादाच्या पाचापैकी प्रथमानुयोग हा एक विभाग असून त्यात अरिहंत, चक्रवर्ती इत्यादि महापुरुषांचे चरित्रवर्णन आहे. जैन इतिहास साहित्याचा पहिला प्रवाह हाज मानला जातो. समवायांग या चवथ्या अंगामधील २४६ ते २७५ सूत्रापर्यंत कुलकर, तीर्थकर, चक्रवर्ती, बलदेव, वासुदेव, व प्रतिवासुदेव यांचे जे वर्णन आले आहे त्याचाही उल्लेख वर केलाच आहे. समवायांगामध्ये त्या वर्णनाची एक निराळीच प्राचीन प्रणाली आहे. तेथे सुरुवातील बुद्धीपीय भरतदेशातील प्रथम आहार देणाऱ्यांची नावे, दीक्षा व पहिला आहार यातील कालखंड, चैत्यवृक्ष, शरीराची उंची व प्रथमशिष्या यांचा निरर्देश क्रमाने केला आहे. तीर्थकरांनंतर १२ चक्रवर्तींसंबंधी पिता, माता, स्तः चक्रवर्ती व स्त्रीरत्नांची संख्या इत्यादि निवेदन क्रमवार केले आहे. त्यानंतर ९ बलदेव व ९ वासुदेव यांच्या संबंधी पिता, माता नयाक स्तः त्यांचे पूर्वभव इत्यादि नामावली आणि त्यांचे धर्माचार्य, वासुदेवांची नीदानभूमी व निदानकारण (सूत्र २६३) यांचे निवेदन आहे. यातील वैशिष्ट असे कती, फक्त बलदेव व वासुदेव यांच्यावानाच्या मागे उत्तर पुरुष प्रधान पुरुष तेजस्वी वर्चस्वी यशस्वी कांत सौम्य, सुभग इत्यादि शंभराहून जास्त विशषणे लावली आहेत. त्यांच्यानंतर त्यांच्या शत्रूंची (प्रतिवासुदेवांची) नावे दिली आहेत. त्यानंतर भविष्यकालीन तीर्थकरांची गणती केलीआहे. येथे एक गोष्ट विशेष उल्लेखनीय आहे की, जरी या नामावलीमध्ये ३ महापुरुषांचा वृत्तांत दिला आहे(तरी तपूर्वीच्या १३२ व्या सूत्रामध्ये उत्तम पुरुषांची संख्या ५४ सांगितली आहे(६३ नव्हे. अर्थात् ९ प्रतिवासुदेवांना उत्तम रुपुष मानलेले नाही.

यतिवृषभकृत **तिलोपण्णति** मधील चवथ्या महाधिकारामध्येही वरील महा पुरुषांचा वृत्तांत आला आहे. या अधिकारातील गाथा ४२१ ते ५०९ पर्यंत १४ मनु किंवा कुलकर यांचा उल्लेख करू न क्रमाने १४११ व्या गाथेपर्यंत त्यांचे वर्णन वरीलप्रमाणेच दिले आहे. पंतु येथे अनेक गोष्टीचा अधिक विस्तार केला आहे. जसे(- तीर्थकरांच्या जन्मतिथी, जन्मनक्षत्र, वंश, जन्मांतराल, आयपर्मा, कुमार काल, उत्सेध, शरीरवर्ण,, राज्यकाल, चिन्ह, राज्यपद, वैराग्यकारण, वैराग्यभावना, दीक्षास्था, तिथी काल, नक्षत्र, वन, उपवासांचा नाम-निर्देश, दीक्षापूर्व उपवास संख्या पारणाकाल पारणानक्षत्र व स्थान के वलङ्गानाचा आंतरकाल समसवण रचनेचे स्थिरस्तर वर्णन (गाथा ७१० ते ९३३) यशयक्षिणी, केवलिकाल, गणघरसंख्या ऋद्धीचे प्रकार मुनिसंख्या सात गण आर्थिकांचे संख्या मुख्य आर्थिकेचे नाव श्रावकसंघ्या मुक्तीतिथी, मुक्तकाल, मुक्तिनक्षत्र, सहमुक्त मुनीची संख्या मुक्तिपूर्वयोगकाल, अंतिमध्यानासन, अमुबद्ध केवलीची संख्या अनुत्तरगामी मुलींची संख्या, मुक्तिगामी यादीची संख्या मुक्तिप्राप्त-

शिषगणना मुक्तिकाल मुर्नीची संख्या मुक्तिपूर्वयोकाल, अंतिमध्यानासन, अनुबद्ध कीवलीची संख्या अनुत्तरगामी मुर्नीची संख्या, मुक्तीगामी यर्थीची संख्या मुक्तापापात सष्टगणांची मुक्तीकाल, स्वर्गगामी शिष्यवरांची संख्या भावश्रमणांची संख्या इद्यां आणि अंतिम तीर्थकरांचा मुक्तिकाल आंतरकाल, व तीर्थप्रवचनकाल, हा सर्व विस्तार १२७८ व्या गाथेपर्यंत पूर्ण होऊन त्यापेढे चक्रवर्तीया विवरणाला आरंभ होतो. तेथे त्यांच्या उत्सेध आयु, कुमारकाल वांडलिककाल दिग्विजय विभव, राजयकाल, संयमकाल, व पूर्वजन्म यासंबंधी वर्णन १४१० व्या गाथेपर्यंत केले आहे. तदनंतर बदेव वासुदेव व त्यांचे प्रतिशत्रुंयांच्या नामावलीशिवया ते कोणत्याही तीर्थात झाले त्येचेही विधान आहे. पुढे तत्यांचे शरीरप्रमाण, आयु. कुमारकाल मांडलिकाल, शक्ती, धनुष्य इत्यादि सातमहारत्ने व मुसल इत्यादि ४ रत्ने यांचा उल्लेख केल्यावर गाथा १४३६ मध्ये सर्व बलदेव निदानरहित असल्याने मरणानंतर ऊर्ध्वगामी व सर्व नारायण निदानसहित असल्याने अधोगामीच असतात असे सांगितले आहे. यासंबंधी समवायांग २६३ सूत्रामध्ये जी गाथा सामाविष्ट आहे तीच येथेही थोड्या शब्दाच्या फरकाने आढळलते. नंतर त्यांच्या मोक्ष, स्वर्ग, नरक, इत्यादि गर्तीचा विशेष उल्लेख आहे. गाथा १४३७ मध्ये अंतिम बलदेव, श्रीकृष्णांचे वडील बंधू, ब्रह्म-स्वरूपाला गेले असून आगामी जन्मामध्ये ते श्रीकृष्ण तीर्थकरांच्या तीर्थामध्येच मुक्त होतील असा उल्लेख आहे. तदनंतर ११ रु द्र, ९ नारद, व २४ कामदेव यांचा वृत्तान्त १४३९ ते १४७२ गाथेपर्यंत दिला आहे. पुढे दुष्मा कालाचा प्रवेश, अनुबद्ध केवली, १४ पूर्वधारी, १० युर्वधारी, ११ अंगधारी, आचरांगधारी इत्यादीचा कालखंड सांगत असताना शक राजाची उत्पत्ती, त्याचया वंशाचा राज्यकाल, गुप्त व चतुर्मुख यांच्या राज्यकालापर्यंत महावीर निर्वाणाची १००० वर्षा ची परंपरा(व दुसऱ्या बाजूने महावीर निर्वाणाच्या रात्रीच राज्यभिषेक झालेला अवंतीचा राजा पालक, विजयवंश, मुरुंडवंश, पुष्यमित्र, वसुमित्र, अग्निमित्र, गंधर्व, नरवाहन, भृत्यांघ, गुप्तवंश व चतुर्मुख कल्कीच्या राज्यकालाचा परंपरारूप पाने वीर निर्वाणापासून एक हजार वर्षांचा तोच वृत्तांत दिला आहे. आणि येथेच तिलोयपण्णतीमधील पौराणिक व ऐतिहासिक वृत्तांताची समाप्ती होते (गा. १४७६-१५१४)

जैन साहित्यामध्ये महापुरुषांची चरित्रे नव्या काव्यशैलीमध्ये लिहिण्यास विमलसूरीने प्रारंभ केला. ज्याप्रमाणे संस्कृत साहित्यात वाल्मीकी रामायणाला आदिकाव्य मानतात, त्याप्रमाणे प्राकृतमधील आदिकाव्य विमलसूरिकृत पउमचरियं (पदुमचरितं) होय. या काव्याच्या अंतिम प्रशस्तीमध्ये ग्रंथकार व लेखनकाल यासंबंधी उल्लेख आहे- स्वसमय व परसमय अर्थात स्वधर्म व परधर्म यांचे झाते रोहू नावाचे आचार्य झाले. नाइलकुलवंशीय विजय त्यांचे शिष्य होते. या विजयचे शिष्य विमलसूरी याने पूर्वगत शास्त्रामधून नारायण व सीरि (बलदेव) चे चरित्र ऐकून या काव्याची रचना केली. महावीर मुक्त झाल्यावर दुष्मा कालातील ५३० वर्षे व्यतीत झाल्यावर या काव्याची समाप्ती झाली. त्रिलोक-प्रज्ञप्ति इत्यादि ग्रंथानुसार वीर निर्वाणानंतर ३ वर्षे ८ महिने व १ पक्ष व्यतीत झाल्यावर दुष्मा कालाचा आरंभ झाला (ति.प.४, १४७४) अगोदर सांगितल्याप्रमाणे वीर निर्वाणकाल ई. पूर्व ५२७ कार्तिक कृष्ण अमावस्या असा मानला तर पउमचरिताचा समाप्तिकाल आषाढ शुल्क पौर्णिमा इ. स. ७ ठरतो. परंतु याकोबीसारखे काही विद्वान ग्रंथ रचनेचा हा काल योग्य मानीत नाहीत. कारण या ग्रंथाची बा,। अधिक विकसित आहे. शिवाय त्यात दिनार, लग्न इत्यादिक असे शब्द वापरलेले आहेत की जे यूनानपासून घेतले आहेत. शिवाय त्यात अशा छंदाचा उपयोग केला आहे की ज्यांचा आविष्कार त्यावेळी झाला असणे असंभवनीय आहे. म्हणून काही विद्वान याची रचना ३-४ थ्या शतकात झाली असावी असे अनुमान करतात. पण खरे पाहता हे मत फारच काल्पनिक व अपुन्या प्रमाणावर आधारलेले आहे. वारतविक आजपर्यंत असे कोणतेही प्रमाण पुढे येऊ शकले नाही की, त्यामुळे ग्रंथामध्येच सांगितलेला काल पू४मतः अप्रमाण ठरू शकेल. ही गोष्ट खरी आहे की, यातील भाषेमध्ये महाराष्ट्रीय प्राकृताचे सामान्यतः निर्देश रुप दिसते, तर महाराष्ट्रीचा विकस दुसऱ्या शतकाच्या सुमारास झालेला आहे. जैन साहित्यामध्ये दुसरा कोणताही अशा शैलीचा प्राकृत काव्यग्रंथ ६-७ व्या शतकापूर्वीचा मिळत नाही ही गोष्ट मात्र विचार करण्यासारखी आहे.

पउमचरियच्या कवीने आपल्या ग्रंथातील विषयाच्या मूलरक्षोत्तासंबंधी असा उल्लेख केला आहे की, त्यांनी नारायण व बलदेवाचे (लक्ष्मण व राम) चरित्र पूर्वगत ग्रंथामध्ये ऐकले होते. (पहा उ. ११८, गाथा ११८). पूर्व ग्रंथांचा जो परिचय उपलब्ध आहे त्या प्रमाणे (कल्याणवाद) या ११ व्या पूर्वग्रंथात बलभद्र नारायणासह महापुरुषांच्या जन्मोत्सवासंबंधाने काहीसा वृत्तांत आहेच. शिवाय प्रथमानुयोग व पूर्वगत या विभागांचे सान्ननिध्यही लक्षात घेण्यासारखे आहे. पउमचरियमध्ये असेही सांगितले आहे की,

पूर्वी जे पद्मचरित नामावलिनिबद्ध स्वरू पात असून केवळ आचार्य परंपरेतच रु ढ होते तेच त्याने सुसंगतपणे थोडक्यात सांगितले आहे. (उ.१, गा. ८). येथे स्पृटपणे कवीचा रोख समवायांग व तिलोयपणात्तिमध्ये असलेल्या नामावलिनिबद्ध चरित्राकडे आहे. ती नामावली पद्धत केवळ स्मरणसौकर्यासाठीच आहे. त्या आधारावरू न विशिष्ट कथानक गुरु-शिष्यांच्या मौखिक परंपरेत निश्चितपणे प्रचलित असली पाहिजे. आणि याचा उल्लेख कवी (आचार्यपरंपरागत) असा केला आहे. ज्या सूत्रांच्या आधारावर या गाथामय काव्याची रचना झाली आहे, त्यांचा उल्लेख ग्रंथाच्या पहिल्या उद्देशामध्ये केला आहे. कवीला या ग्रंथरचनेची प्रेरणा कोटून मिळाली याचीही सूचना ग्रंथात सापडते. श्रेणिक राजाने गौतमांना असा प्रश्न विचारला की, वानरांनी अतिप्रबळ राक्षसांचा नाश कसा केला असेल(खरोखरच रावण इत्यादिक मांस खाणारे राक्षस होते काय(रावणाचा भाऊ कुंभकर्म सहा महिने एकसारखा झोपत होता काय(आणि जागा झाल्यावर भूक लागल्याने हत्ती, रेडे गिळत होता काय(युद्धामध्ये रावणाने इंद्राचाही पराभव कसा केला(अशा विपरीत गोष्टीना भरलेले रमायण कवीने रचले आहे ते खरे आहे की वस्तुस्थिती वेगळी आहे(श्रेणिकाच्या या शंकांच्या समाधानासाठी गौतमाने त्यांना यथार्थ रामायणाचे कथानक ऐकविले (२-३). यावरू न पउमचरियाच्या लेखकासमोर वाल्मीकी रामायण होते व त्यापासून प्रेरणा घेऊन त्यांनी आपले पूर्व-साहित्य व गुरुपरंपरा याच्या सहाय्याने मूळ सूत्रे वृद्धिंगत करू न प्रस्तुत ग्रंथाची निर्मिती केली.

स्वतः लेखकाने सांगितल्याप्रमाणे पउमचरियमध्ये स्थिति, वंशोत्पत्ति, प्रस्थान, रण, लवंकुश-(लवणांकुश) जन्म, निर्वाण, व अनेकभव असे सात अधिकार आहेत. या अधिकारांची विभागणी उद्देशकामध्ये केली असून त्यांची एक दर संख्या ११८ आहे. संपूर्ण रचना प्राकृत गाथेत आहे. तरीपण उद्देशकांच्या शेवटी निरनिराळ्या छंदांचाही उपयोग केला आहे. कथनशैली बहुतेक सर्व ठिकाणी सरळ, प्रवाही व कथाप्रधान आहे. तरी काही ठिकाणी उपमादिक अलंकार, सुभाषिते, रसपूर्ण वर्णने यांचेही दर्शन घडते. अशा वैशिष्ट्यामुळे भाषाभेद असूनसुद्धा या ग्रंथाची रचनाशैली संस्कृत रामायण, महाभारत व पुराण यांच्या शैलीप्रमाणेच आहे. ज्यामध्ये अलंकारिक वर्णन, रसप्रधानता, भावपूर्ण निरूपण सरसपणे वठलेले असते व कथाभाग गौण झालेला दिसून येतो, असे काव्यरचनेचे विकसित स्वरूप येथे दिसत नाही. पहिल्या २४ उद्देशामध्ये विद्याधर व राक्षस वंशांचे विवरण प्रमुख आहे. रामाच्या जन्मापासून राज्याभिषेकापर्यंत- अर्थात रामायणातील मुख्य बागाचे - २५ ते ८५ पर्यंतच्या ६१ उद्देशामध्ये वर्णन आहे. उरलेल्या भागात सीतात्याग (उ.१४), लवणंकुशजन्म, देशविजय व समागम, पूर्वभवर्वर्णन इत्यादि वृत्तांत विस्ताराने सांगून शेवटी रामाचे केवलज्ञान व निर्वाणसिद्धी यांचे विधान करू न या ग्रंथाची समाप्ती केली आहे. येथे रामकथानक पुष्कळशा बाबतीत वाल्मीकी रामायणापेक्षा वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. हनुमान, सुग्रीव, इत्यादि वीर वानर नव्हेत तर ते विद्याधर आहेत. त्यांच्या ध्वजाचे चिन्ह वानर असल्याने ते वानर म्हणून प्रसिद्ध पावले. रावणाला १० तोंडे नव्हती. त्याच्या गळ्यातील हाराच्या ९ मण्यामध्ये प्रतिबिंबित झालेल्या ९ अधिक मुखामुळे त्याला दशमुख असे नांवे पडले. सीता वस्तुतः जनकाची औरस मुलगी होती. तिला एक भामण्डल नावाचा सख्त्या भाऊही होता. बर्बारांनी आक्रमण केल्यावेळी रामाने जनकास मदत केली होती. आणि त्यानिमित्तानेच जनकाने सीतेचा विवाह रामाबारोबर करण्याचा निश्चय केला. सीतेचा भाऊ भामण्डल याला लहानपणीच एका विद्याधराने हरण करू न नेल होते. तो आपल्या खच्या आईबापाशी अपरिचित असल्याने तरुण णपणी सीतेचे चित्र पाहून तिच्यावर मोहित झाला. तो तिच्याशीच लग्न करू इच्छित होता. तेव्हा या विरोधाचा परिहार करण्यासाठी धनुपरीक्षेची योजना करू न त्यात रामाचा जय दाखविला आहे. म्हातारपण आल्यावर जेव्हा दशरथाने राज्य कारभारातून मुक्त होऊन वैराग्य धारण करण्याचा विचार केला तेव्हा गंभीर स्वभावी भरतालाही वैराग्य उत्पन्न झाले. पती व पुत्र या दोघांचाही एकाचवेळी वियोग होणार या भीतीने कैकेयीने आपल्या पुत्राला गृहस्थाश्रमामद्येच गुंतविण्याच्या इच्छेने त्यालाच राज्यपद देण्यासाठी दशरथाजवळ केवळ एकच वार मागितला. आणि राम दशरथाच्या आत्रेने नव्हे तर स्वतःच्या इच्छेने वनात गेला. अशारीतीने कोणत्याही प्रकाराच्या द्वेषपूर्ण कलंकापासून कैकेयीला दूर ठेवली आहे. रावणाचे आधिपत्य स्वीकारण्याच्या योजनेला ठोकर देऊन बलिराजाने स्वतःहूनच सुग्रीव या त्याच्या लहान भावाला राज्य देऊन दीक्षा घेतली होती. रामाने त्याला मारले नाही. रावणाचे स्वभाव-चित्रण झाली व व्रती असे केले आहे. रावणाने सीतेला हरण करू न नेले होते पण तिच्या इच्छेविरुद्ध बलात्कार करण्याचा विचार किंवा प्रयत्न कधीच केला नाही. पण तो प्रे मपीडेने व्याकूळ झाला होता. रावणाला सुधारण्याचा दुसरा कोणताच उपया राहिला नसल्याने मंदोदरी या त्याच्या स्वतःच्या पत्नीने खच्या

पत्निधर्माला अनुसरू न त्याला बलाचाही उपयोग करू न आपली इच्छा पूर्ण करू न घेण्याची सूचना जेव्हा केली तेव्हा रावणाने कोणतयाही स्त्रीच्या इच्छेविरु द्व तिच्याशी संभो न घेण्याचे व्रत घेतल्याचे व ते व्रत कधीही न मोडणाची प्रतत्रा केल्याचे सांगून तिची सूचना धुडकावून लावली. अशा या व्रताचा उल्लेख प्रत्यक्ष रावणाच्याच तोंडी घालून कवीने केवळ रावणाचेच चारित्र उंचावले नसून सीतेच्या अखंड पतिव्रत्याचे निःसंदेह प्रमाण सादर केल आहे. रावणाचा वध रामाच्या हातून नव्हे तर लक्ष्मणाच्या हातन झाला. रामाच्या मुलांची नावे लवण व अंकुश अशी आहेत. अशाप्रकारची अनेक वैशिष्ट्ये या कथानकात आढळतात. कथा अधिकतर स्वाभाविक करणे व मानवी चरित्र सर्व परिस्थितीत उच्च पातळीवर ठेवण्याचा प्रयत्न करणे असा या वैशिष्ट्यांचा द्विविध उद्देश असावा असे वाटते. कथानकामध्ये प्रसंगानुरूप नाना अवांतर कथा व धर्म पदेश यांची गुंफण केली आहे. पउमचरियं शिवाय विमलसूरीचा दुसरा कोणताही ग्रंथ उपलब्ध नाही. परंतु शके ७०० (इ.स. ७७८) मध्ये लिहिले ल्या कुवलयमालामध्ये ग्रंथकार उद्योतनसूरीने म्हटले आहे की,-

बुहयण-सहस्र-दद्यं हरिवंसुप्ति-कारयं पढमं ।

वंदामि वंदियं पि हु हरिवंसं चेव विमलपयं ॥

(सहस्रावधी बुधजनांना प्रिय, हरिवंशोत्पत्तीचे प्रथम ग्रंथकार अशा विमलसूरीच्या चरणांना व वंदनीय अशा हरिवंशालाही मी वंदन करतो. (या उल्लेखावरु न असे वाटते की बहुतेक विमलसूरीने हरिवंश-कथात्मक ग्रंथाचीही रचना केली असावी.

वर सांगितलेच आहे की, समवायांग सूत्रामध्ये जरी सर्व त्रेसष्ट शलाका पुरुषांची नामावली दिली आहे. तरी त्यातून नऊ प्रतिवासुदेवांना सोडून बाकी चोपन्न पुरुषांनाच उत्तमपुरुष म्हटले आहे. याच चोपन्न पुरुषांचे चरित्र शीलांकाचार्याने आपल्या (चउपन्नमहापुरिस-चरिय(मध्ये लिहिले आहे. या ग्रंथाची पूर्ती वि.सं. १२५, इ.स. ८६८ मध्ये झाली. या प्राकृत ग्रंथाची रचना गद्य व क्वचित पद्य अशा मिश्रशैलीत केली आहे. तीर्थकर व चक्रवर्ती यांचे चरित्र उपरोक्त नावाप्रमाणे जैन परंपरेला अनुसरू न वर्णन केले आहे. परंतु वैशिष्ट्याच्या तुलनेसाठी रामकथानक लक्षात राहण्यासारखे आहे. पुष्कळसे वर्णन संक्षेपाने विमलसूरीच्या पउमचरियप्रमाणेच आहे. काही बाबतीतील फरक उल्लेखनीय आहे. पउमचरियमध्ये रावणाच्या ज्या बहिणीला सर्वत्र चंद्रनखा म्हटले आहे, तिचे नाव या ग्रंथात शूर्पनखा आहे. पुमचरियप्रमाणे रावणाने लक्ष्मणाच्या स्वरात सिंहनाद करू न रामाला फसवून सीतेचे हरण केले. पण या ग्रंथात सुर्वर्णमय मृगाचा प्रयोग आहे. पउमचरियमध्ये बलिराजा स्वतः सुग्रीवाला राज्य देऊन दीक्षा घेतो तर येथे रामाने त्याचा वध केला आहे. येथे सीतापहरणानंतर तिला समजाविणाऱ्या त्रिजटचा उल्लेख आहे. तर असा उल्लेख पउमचरियमध्ये नाही. या भेदांवरु न स्पृटपणे कळते की शीलांकाच्या रामकथेवर वाळीकी रामायणाचा प्रभाव अधिक पडला आहे. मात्र आपल्या ग्रंथाच्या शेवटी राम व लक्ष्मणाचे चरित्र जे पउमचरियमध्ये विस्ताराने सांगितले आहे तेच येथे संक्षेपाने दिले आहे असे शीलांकाने स्पष्टपणे सांगितले आहे.

भद्रेश्वरकृत कहावलीमध्ये त्रेसष्ट महापुरुषांची चरित्रे आहेत. भद्रेश्वर हे अभयदेवाचे गुरु होते. आणि अभयदेवाचे सिष्य आषाढ यांचा काल सुमारे इ.स. ११११ आहे. म्हणजे हा ग्रंथ १२ व्या शतकाच्या प्रारंभी लिहिला असावा. क्वचित ठिकाणी पद्य असले तरी सर्व रचना प्राकृत गद्यामध्येच केली आहे. ग्रंथात अद्यायस्वरु प वा अन्य प्रकारचे कोणतेही विभाग नाहीत. पण कथानकाची सुरवात (रामकहा भण्णइ), (वाणरकहा भण्णइ) अशा रीतीने केली आहे. यातील रामकथा विमलसूरीच्या पउमचरियप्रमाणेच आहे. कोठे कोठे जो थोडासा फरक आहे. त्यात सीता निर्वासन हा प्रसंग विशेष होय. सीता गर्भवती असून तिला दोन पराक्रमी मुलांच्या जन्मासंबंधी स्वप्न पडते. या भाग्यसूचक घटनेमुळे सीतेच्या सवतीतिचा द्वेष करतात. सीतेला फसविण्याच्या हेतूने रावणाचे चित्र काढण्याचा त्यांनी तिला आग्रह केला. सीतेने रावणाचे मुख कधीच पाहिले नव्हते. म्हणून तिने रावणाचे फक्त पाय चितारले. सवर्णीनी ते चित्र रामास दाखवून असे सांगितले की, सीता रावणावर अनुरक्त झाली आहे व त्याचीच चरणवंदना करते. तरी रामाने त्यावर तात्काळ काहीच प्रतिक्रिया दाखविली नाही. तेव्हा सवर्णीनी सीतेसंबंधी तो अपवाद लोकामध्ये पसरविला. त्यामुळे सीतेचा त्याग करणे रामाला भाग पडले.

रावणचित्रासंबंधीचा असा वृत्तांत हेमचंद्राने ही आपल्या (त्रिषष्ठिशलाकापुरुषचरित्र) मध्ये ग्रंथित के ला आहे.

तीर्थकर चरित्र (प्राकृत) -

शीलांकाच्या चउपण्णमहापुरिसचरियनंतरच्या तीन चार शतकांमध्ये तीर्थकरांची पुष्कळ चरित्रे प्राकृतमध्ये लिहिली गेली. त्यापैकी काही पद्यमय, काही गद्यमय तर काही गद्यपद्यमिश्र काव्यशैलीमध्ये लिहिलेली आहेत. अभयदेवशिष्य वर्धमानसूरीने ई.स. ११०३ मध्ये ११००० श्लोकप्रमाणे **आदिणाह-चरियं** मध्ये प्रथम तीर्थकर आदिनाथांचे चरित्र लिहिले. विजयसिंहशिष्य सोमप्रभ याने सुमारे १००० गाथेत ५ वे तीर्थकर **सुमितिनाथ** यांचे चरित्र १२ व्या शतकाच्या मध्यास लिहिले. ६ वे तीर्थकर **पद्यप्रभ** यांचे चरित्र देवसूरीने १३ व्या शतकात लिहिले. लक्ष्मणगणीने (**सुपासणाह-चरियं**) मध्ये ७ वे तीर्थकर सुपाश्वर्नाथ यांचे चरित्र वि. सं. १९९९ मध्ये लिहिले. हे चरित्र विस्तृत असून त्याची रचना उत्कृष्ट आहे. यात सुमारे ७० अपभ्रंश छंदही आहेत. यशोदेव (वि.सं.१९७८) आणि श्रीचंद्रशिष्य हरिभद्र (वि. सं. १२२३) याने ८ वे तीर्थकर चंद्रप्रभ (अजितसिंहाने ११ वे तीर्थकर श्रेयांस आणि चंद्रप्रभ याने १२ वे तीर्थकर वासुपूज्य यांच्या जीवनावर चरित्रग्रंथ रचले. १४ वे तीर्थकर अनंतनाथ यांचे चरित्र नेमिचंद्राने वि. सं. १२२३ मध्ये लिहिले. १६ वे तीर्थकर शांतिनाथ यांचे एक चरित्र देवेन्द्रसूरीने वि. सं. ११६० मध्ये व दुसरे मुनिभद्राने वि. सं. १३५३ मध्ये लिहिले. देवसूरीचा (देवचंद्र) ग्रंथ सुमारे १२००० श्लोकप्रमाण आहे. १९ वे तीर्थकर मलिलनाथ यांच्या जीवनावर दोन चरित्र ग्रंथ आहेत. एक श्रीचंद्रशिष्य हरिभद्र यांनी सर्व देवगणीच्या मदतीने लिहिला आहे तर दुसरा जिनेश्वरसूरीने लिहिला आहे. अकराच्या शतकातच २० वे तीर्थकर मुनिसुत्रत यांचे चरित्र श्रीचंद्र यांने सुमारे ११००० गाथेत लिहिला. २२ वे तीर्थकर नेमिनाथ यांच्या चरित्रासंबंधी ३ ग्रंथ मिळतात (एक मलधारी हेमचंद्रकृत, दुसरा जिनेश्वरसूरिकृत वि. सं. १२७५ मधील आणि तिसरा विक्रम संवत १२३३ मधील रत्नप्रभसूरीने लिहिलेला). २३ वे तीर्थकर पाश्वर्नाथ यांचे चरित्र अभयदेवप्रशिष्य देवभद्रसूरीने वि. सं. ११६८ मध्ये लिहिला. याची रचनाशैली गद्यपद्यशात्मक आहे. अंतिम तीर्थकरासंबंधी (महावीर-चरियं) नावाचे तीन ग्रंथ उपलब्ध आहेत. एक सुमितिवाचकशिष्य गुणवंद्रगणीयांचा, दुसरा देवन्द्रगणी (नेमिचंद्र) यांचा आणि तिसरा देवभद्रसूर यंचा. या सर्वापेक्षा प्राचीन महावीर चरित्र आचारांग व कल्पसूत्र यांमध्य संपडते. कल्पसूत्रीय चरित्राचीकाव्यशैली ललितविस्तरमधील बुद्धचरित्राच्या रचनेसारखी आहे. ही रचना भद्रबाहूची समजली जाते.

वरील सर्व ग्रंथांची भाषा व शैली प्राय: एकसारखीच आहे. त्यातील भाषा महाराष्ट्री प्राकृत असूनही मधून मधून शौरसेनीची लक्षणे आढळतात. शैली साधारणत: पुराणपद्धतीची आहे. परंतु कवीच्या प्रतिभेप्रमाणे त्यातील छंद, अलंकार, रसात्मकता इ. काव्यगुणांची तरतमता आढळते. प्रत्येक ग्रंथामध्ये चरित्र नायकाच्या अनेक पूर्वभावांचे वर्णन आहे. आणि हे वर्णन त्या त्या ग्रंथाच्या १/३ भागापासून कोठे कोठे अर्ध्या भागापर्यंत वाढले आहे. बाकीच्या भागातसुधा उपाख्याने व उपदेश यांचेच प्रमाण जास्त आहे. नायकाच्या चरित्र वर्णनामध्ये जन्मनगरीची शोभा, माता-पिता-वैभव, गर्भ-जन्म-प्रसंगी देवकृत अतिशय, कुमारक्रिडा व शिक्षण, दीक्षा-प्रवृत्त्या, कठोर तपश्चर्या, परिषहजय, उपसर्गसहन, केवलज्ञानप्राप्ती, समवसरण-रचना व उपदेश, देशोदेशी विहार, आणि शेवटी निर्वाण यासंबंधी कधी थोडक्यात तर कधी विस्ताराने केलेल्या वर्णनात केव्हा सरळपद्धती तर केव्हा कल्पनाविलास, लालित्य, प्रचुर अलंकार इत्यादिकांनी सजलेली प्रँगल्भ शैली आढळते.

पद्यात्मक विशेष कथाग्रंथ (प्राकृत) -

तीर्थकरांच्या चरित्राशिवाय संयम, उपवास, पुजा, विधिविधान, पात्रदान इत्यादि विशिष्ट गुणांची महती गाण्यासाठी काही विशिष्ट व्यक्तींच्या जीवन-चरित्र-रू पाने जैनधर्माचे महात्म्य प्रगट करण्याच्या हेतूने लिहिलेले प्राकृत भाषेतील अनेक ग्रंथ उपलब्ध आहेत. रचनाशैली व प्रमाण इत्यादि दृष्टीने अशा ग्रंथांचे तीन भाग पाडता येतील. छंद, अलंकार इत्यादि काव्यगुण वैशिष्ट्यासाठी प्रसिद्ध असेल्या प्राकृत गद्य ग्रंथांचा दुसरा वर्ग. आणि जे बहुधा कथाकोष नावाने प्रसिद्ध असून ज्यात गद्य-पद्यमिश्र

रचनाशैलीमध्ये धार्मिक स्त्री-पुरुषांची चरित्रे इतर ग्रंथाच्या मानाने संक्षेपरू पाने वर्णन केले आहेत. असे ग्रंथ तिसऱ्या प्रकारात मोडतात.

अनुयोगद्वारसूत्र, कुवलयमाला, तिलकमंजरी इत्यादि अनेक प्राचीन ग्रंथामध्ये पादलिप्तसूरिकृत (तरंगवती कहा) या सर्वात प्राचीन प्राकृत काव्याचा उल्लेख सापडतो. (विसेस-निसीह-चुण्णी(मध्ये नरवाहनदत्त कथेला लौकिक व तरंगवती व (मगधसेना(इत्यादि कथांना लोकोत्तर कथा म्हटले आहे. हालकृत गाथासप्तशतीमध्ये पादलिप्तांच्या गाथांचे संकलन आहे. प्रभाचंद्रकृत प्रभावक चरित्रामध्ये (१३ वे श.) पादलिप्तसूरीचा जीवनवृत्तांत आहे. त्यात अनेक विद्याधर कुलांचा व नागहस्तिगुरुं चा उल्लेख आहे. या उल्लेखांवरू न या ग्रंथांचा रचना काल ई. स. ५०० च्याही पञ्चर्वीचा ठरतो. दुदैवाने हा ग्रंथ अद्याप उपलब्ध झाला नाही. परंतु वीरभद्रशिष्य नेमिचंद्र याने या ग्रंथाचा (तरंगलोला(या नावाने १६४३ गाथेत, १५ व्या शतकाच्या सुमारास संछेप केला आहे. हा तरंगलोला ग्रंथ प्रकाशित झाला आहे (नेमिविज्ञान ग्रंथमाला, वि. सं. २०००). प्राध्यापक लयमन याने केलेला या ग्रंथाचा जर्मन अनुवाद व नरसिंहभाई पठेल याने केलेला गुजराती अनुवाद प्रकाशित झाले आहेत. तरंगवती कथा वाक्यप्रचार-प्रचुर, अति विशाल व वैचित्र्यपूर्ण होती. त्यात सुंदर कुलक, गहन युगल व दुर्बीध षट्कलांचा प्रयोग केला होता. ती रचना विद्वानांना उपयोगी होती. सामान्य वाचकाला त्यापासून कोणताच लाभ नव्हता. त्या कथेचा लोप होऊ नये यासाठी त्यातील गाथांचा संक्षेप येथे सादर करण्यात येत आहे, असा तरंगलोलाकारांचा स्पष्ट अभिप्राय आहे. यामध्ये तरंगवती नावाच्या एका साध्वीची कथा आहे. तरंगवती साध्वी भीक्षा मागण्यासाठी गावात गेली असताना एका सेठाणीने तिच्या रु पाला आकृष्ट होऊन तिला यिं जीवन-वृत्तांत विचारला. तेव्हा तिने स्वतःचा वृत्तांत सांगितला - जेव्हा ती युवती होती तेव्हा एक चकवा पक्षी पाहून तिला आपल्या पूर्व जवन्माची आठवण झाली. त्या जन्मी ती चकवीरु पाने गंगा नदीच्या काठी आपल्या प्रिय चकव्याबरोबर क्रीडा करीत होती. तेव्हा तो चकवा व्याधाच्या बाणाने मरू न पडला. त्याबरोबर चकवीनेही प्राण सोडला. नंतर तिला तरंगवतीचा जन्म भिलाला. जातिसम्बन्धात्यावर तिने पूर्व जन्मीचा वृत्तांत चित्रपटावर रंगवून कौमुदी महोत्सवाच्या प्रसंगी तो चित्र-पट कौशांबी नगरीच्या चकामध्ये ठेवून दिला. ते चित्र पाहून पद्मदेव नावाच्या एका श्रेष्ठिपुत्राला पूर्वभवाच स्मरण इगाला. नंतर त्या दोघांचे प्रेम वाढी लागले. परंतु तिच्या वडिलांने त्या तरुणाशी तिचा विवाह करू न दिल नाही. करण तो पुरेसा श्रीमंत नव्हता. तेव्हा एक रात्री नावेमध्ये बसून ते उभयता पळून गेले. मात्र भटक असताना ते दोघेही चोरांच्या हाती सापडले. त्या धूर्तांनी कात्यायनी देवी समोर त्याना बळी देणाचे ठरविले. पण तिच्या विलापामुळे चोर प्रमुखाला तिचा दया आली. तयाने त्यांची सटका कल. ते कौशांबीला परत आले. तेथे त्यांचा विवाह मोठ्या थाटात झाला. कालांतराने ती चंदनबाला आर्जिके ची शिष्या झाली. व तिच्या बरोबर विहार करीत करीत तेथे येऊन पोहोचली. या तिचय जीवनवृत्तांताच्या प्रभावाने त्या सेठाणीनेही श्रावक-द्रताचा अंगिकर कला. य कथानकातील अनेक घटना सुबंधु, बाण इत्यादिक संस्कृत कवींच्य ग्रंथातील घटनेसारख्याच आहेत. नरबलीचा प्रसंघ तर भवभूतीच्या मालती-माधवमधील प्रसंगासारखाच वर्मिला आहे.

आठवय शतकातील हरिभद्रसूरिच्या धूर्तांख्यान या ग्रंथात ४८५ गाथा असून त्या ५ आख्यानामध्ये विभागल्या आहे. उज्जेनीच्या आसपास एक उद्यान होते. तेथे योगायोगाने ५ धूर्तांच्या टोल्या एकत्र आल्या पाऊन एकसारखा पडत होता. त्यामुळे खाण्यापिण्यीच सोय करणे कठिण झाले तेव्हा ५ ही टोळ्यांचे प्रमुख एकत्र जमले. त्यांची एक टोळीप्रमुख मूदेव याने अशी सूचना मांडली क, प्रत्येकाने आपापला अनुभव कथन करावा. ती कथा ऐकून दुसऱ्या टळी प्रमुखाने आपल्या अनुभूत वृत्तांताने ती कता संभवनीय आहे असे सिद्ध करावे. किंवा ज्याला असे सिद्ध करता येत नाही व ज्याला ती कथा असंभवनीय वाटेल त्याने त्या दिवसाचा सर्व चोरांच्या भोजनाचा खर्च करावा. याप्रमाणे मूलदेव, कंडकरीक, एकाशाढ व शश या चोरप्रमुखांनी आपापले असामान्य अनुभव सांगितले. व त्या सर्वांनी आपापल्या पाळीप्रमाणे तदनुषंगिक पुराणातील अद्भुत वृत्तांताचा पुरावा देऊन त्या सर्व कथा संभवनीय आहेत असे सिद्ध केले. पाचवी पाठीळ खंडपाना नावाच्या स्त्रीचौरप्रमुखाची होती तिने आपल्या वृत्तांतामध्ये नानाप्रकारच्या असंभवनीय घटनांचा उल्लेख केला. पण त्या सर्व घटना अगदी सहज संभवनीय आहेत असे त्या इतर धूर्तांनी पौराणिक वृत्तांताच्या आधाराने आपापल्यापाळी प्रमाणे सिद्ध केले. तरी देखील खंडपानाने सल्ला दिला की, इतर सर्व चोरप्रमुखांनी तिला सर्वप्रमुख म्हणून मान्यता द्यावी म्हणजे ती सर्वांना भोजनही देईल व त्यांच्यावर पराभवाची पाळीही येणार नाही. परंतु

आतापर्यंतच्या विजयाच्या उन्मादाने त्या सर्व धूतांनी तिची सूचना मानली नाही. मात्र तिला तिचा शेवटचा वृत्तान्त सांगण्याची पुनः एक संधी दिली. प्रसंग ओळखून खंडपानाने अशी कथा संगितली की - एकदा नदीवर कपडे धूत असताना वादळ झाल्याने तिचे सर्व कपडे उडून गेले होते व तिचे चार नोकरही पळून गेले होते. आज त्यांची ओळख पटली. तुम्हीच चोघे माझे पळून गेलेले नोकर होत व मो उडून गेलेलेच कपडे तुमच्या अंगावर आहेत. तेव्हा हे जर सत्य असेल तर माझी चाकरी करा पण जर हे असत्य असेल तर ठरल्याप्रमाणे सर्वाच्या भोजनाचा खर्च करा. अशा पेचामुळे त्या चार पुरुषधूतांनी तिचे प्रमुखत्व मानले. तिनेही सर्वाच्या भोजनाची जबाबदारी स्वीकारली. नंतर ती स्मशानात गेली तेथून नुकत्याच मेलेल्या मुलाचे प्रेत घेऊन शहरात आली. तेथे तिने एका धनिकाजवळ मदत मागितली व त्याला त्रास दिला. तेव्हा मात्र त्याच्या नाकरांनी तिला मार दिला. त्यावरुन तिने आक्रोश केला की, त्यानी तिच्या मुलाला ठार मारले. त्यामुळे धनिकाने तिला खूप पैसा देऊन आपली सुटका करू न घेतली. मग तिने त्या पैशाच्या जोरावर सर्व चोरांना भोजन दिले. हा ग्रंथ भारतीय साहित्यातील उपहासकाव्य-विभागातील अद्वितीय रत्न होय. पुराणातील अतिरंजित प्रसंग व घटना यावरील एक आलोचनात्मक व्यंगरु प परीक्षणच होय. नंतरच्या काळी त्याला अनुसरून (धर्मपरीक्षा) नावाच्या ग्रंथ रचनेची अनुवृत्ती झाली. त्यापैकी अपभ्रंशमधील हरिषेणाचा व श्रुतकीर्तीचा आणि संस्कृतमधील अभितगतीचा एक असे तीन ग्रंथ प्रसिद्ध आहे. (प्रका. मुंबई, १९४४)

जिनेश्वरसूरिशिष्य धनेश्वरसूरी यांच्या (**सुरसुंदरी-चरियं**) ह्या प्राकृत महाकाव्यामधील प्रत्येकी २५० प्रमाणे १६ परिच्छदांमध्ये एकूण ४००० गाथा आहेत. याचे लेखन चंद्रावतीनगरामध्ये वि. सं. १०९५ मध्ये संपले. सुरसुंदरी ही कुशाग्रपूरच्या नरवाहदत्त राजाची मुलगी. शिक्षणामुले ती मोठी विदुषी युक्ती म्हणून प्रसिद्ध झाली. बुद्धिला नावाच्या परिद्वाजिकेने तिला नास्तिक मत पटविण्याचा प्रयत्न केला. पण सुरसुंदरीच्या तर्क शास्त्राने तिचा पराभव केला. त्यामुले रुष्ट होऊन तिने सुरसुंदरीचे चित्र उज्जैनीचा राजा शत्रुंजय याला दाखविले व त्याला इरेला पेटविले. शत्रुंजय राजाने तिच्या वडिलाकडे लग्नाची मागणी घातली पण ती अमान्य झाली. यामुळे दोन्ही राजांमध्ये लढाई जुंपली. पण त्याचवेळी विजयार्थ पर्वतावरील एका विद्याधराने सुरसुंदरीला पळवून नेले. तिला एका केळीच्या वनात ठेवले. तेथे आत्महत्या करण्यासाठी तिने विषारी फळ खाल्ले. दैवयोगाने त्याचवेळी तिचा खरा प्रियकर मकरकेतु तेथे येऊन पोहचला व त्याने तिला वाचविले. नंतर त्याने तेथून उज्जैनीला जाऊन शत्रुंजय राजाचाही पराभव केला. परंतु एका वैरीविद्याधराने त्यालाच पळवून नेले. मोठमोठी संकटे व विविध घटना अनुभवल्यानंतर सुरसुंदरी व मकरकेतु यांचे पुनर्मीलन होून त्यांचा विवाह झाला. दीर्घ कालपर्यंत राज्यवैभव भोगून दोघांनीही दीक्षा घेतली. आणि केवलज्ञान प्राप्त झाल्यावर ते मोक्षाला गेले. वस्तुतः नामनिर्देशाला व तिच्या जीवनवृत्तांताला सुरवात अकराव्या परिच्छेदापासून होते. त्यापूर्वी हस्तिनापूरच्या सेठ धनदत्ताचा घटनापूर्व वृत्तांत व शेवटी त्याचा श्रीदत्ताशी विवाह(त्याच घटनाचक्रामध्ये चित्रवेग विद्याधर व कनकमाला आणि चित्रगती व प्रियंगुमंजरी यांचया प्रेमकथा ओवल्या आहेत. बहुतेक सर्व रचना गाथा छंदामध्ये आहे. परंतु काही काही ठिकाणी विविध छंदांचाही उपयोग केला आहे. कवी प्रतिभा संपन्न आहे. सर्व रचनाशैली मोठी सरस असून भावपूर्ण वर्णनांनी भारावलेली आहे नैसर्गिक दृश्ये, पुत्रजन्म, विवाह इतादि उत्सव(प्रातःकाल व यासंकाळवनोद्याने व सरोवरे इत्यर्दींची वर्णने मोठी कलापूर्ण व रोचक आहेत. यातील नृत्यसंबंधी वर्णनावर हरिभद्राच्या समराइच्या कथेची छाय पडली आहे.

महेश्वरसूरिकृत (**णाणपंचमी कहा**) याची रचना इ. स. १०१५ च्याही पठर्वी झाली असावी असे वाटते. या ग्रंथात स्वतंत्र स्वतंत्र १० कथा आहेत :- (१) जयसेन, (२) नंद, (३) भद्रा, (४) वीर, (५) कमल, (६) गुणानुराग, (७) विमल, (८) धरण, (९) देवी आणि (१०) भविष्यदत्त. यांपैकी पहिली व शेवटची कथा प्रत्येकी ५०० गाथेत पृ४८ झाली असून बाकीच्या आठ प्रत्येकी १२५ गाथेतच संपविण्यात आल्या आहेत. सर्व गाथांची संख्या सुमारे २००० आहे. सर्व दहाही कथा झानपंचमी व्रताचे माहात्म्य दाखविण्यासाठी लिहिल्या आहेत. कथांचे वर्णन सुंदर, सरळ व प्रवाही आहे. योग्य ठिकाणी रस, भाव व लोकोक्ती यांचाही उपयोग केला आहे. त्यामुळे त्यातील काव्य रुचकर झाले आहे.

हेमचंद्राचा **कुमारपालचरित** हा ग्रंथ आठ सर्गांमध्ये पूर्ण झाला आहे. हेम चंद्राचा जन्म वि.सं. १९४५ मध्ये व स्वर्गारोहण १२२९ मध्ये झाले. या ग्रंथाचा रचनाकालही हाच ठरतो. हेमचंद्रकाली

गुजरातचा राजा चालुक्यवंशीय कुमारपाल होता. आणि त्याच्याच प्रेरणेमुळे कवीने अनेक ग्रंथ लिहिले. प्रस्तुत ग्रंथ मोठा वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. हेमचंद्राने शब्दानुशासन नावाचा एक महान ग्रंथ लिहिला आहे. यामधील सात अध्यायात संस्कृत व्याकरण व आठव्यामध्ये प्राकृत व्याकरण सूत्र पद्धतीने लिहून त्यावर स्वतःची वृत्ती रचली आहे. या व्याकरणात्मक नियमांच्या व लक्षणांच्या उदाहरणासाठी हेमचंद्राने व्याश्रय काव्य रचले आहे. त्यामध्ये राजा कुमारपाल यांच्या वंशाचे काव्यमय वर्णन केले आहे. त्याबरोबरच आपल्या व्याकरणातील सूत्रांची उदाहरणे क्रमवार सादर केली आहेत. यामध्ये एकूण २८ सर्ग असून त्यातील पहिल्या २० सर्गामध्ये कुमारपाल राजाचा वंश व पूर्वजांचा इतिहास याबरोबरच संस्कृत व्याकरण सूत्राची उदाहरणे आहेत. बाकीच्या आठ सर्गामध्ये कुमारपाल राजाच्या चित्राबरोबर प्राकृत व्याकरणसूत्राची उदाहरणे उपस्थित केली आहेत. हाच भाग कुमारपालचरित नावाने प्रसिद्ध आहे. यातील पहिल्या सहा व सातव्या सर्गातील ९२ गाथेपर्यंत, त्यांच्या प्राकृत व्याकरणातील प्रारंभापासून चवथ्या अध्यायातील २५९ सूत्रापर्यंत प्राकृत भाषेची जी सामान्य लक्षणे सांगितली आहेत त्यांची उदाहरणे प्रस्तुत केली आहेत. त्यापुढे आठव्या सर्गातील ५ गाथांपर्यंत मागधी, अकरापर्यंत पशाच्ची, तोरापर्यंत घूलिका पैशाची आणि त्यापुढे त्याच सर्गातील शेवटच्या ८३ श्लोकापर्यंत अपभूषा भाषेच्या लक्षणांची उदाहरणे दिली आहेत. कथेच्या दृष्टीने पहिल्या सर्गात अनहिलपुराचे व कुमारपाल राजाच्या प्रभातकालीन दिनक्रमाचे वर्णन केले आहे. दुसऱ्यामध्ये राजाचा व्यायाम, गजारोहण, जिनमंदिरगमन, पूजन व गृहागमन यासंबंधी वर्णन आहे. तिसऱ्यामध्ये उद्यानक्रीडा तर चवथ्यामध्ये ग्रीष्मऋतूचे वर्णन आहे. पाचव्यामध्ये वर्षा-हेमंत-शिशिर ऋतूचे वर्णन आहे (सहाव्यामध्ये चंद्रोदय, सातव्यामध्ये राजाचे स्वन्य व परमार्थ-चिंतन आणि आठव्यामध्ये सरस्वती देवीने दिलेला उपदेश वर्णिला आहे. अशारीतीने या काव्यात कथाभाग जवळजवळ नाहीच. परंतु वरील विषयांची वर्णन विशद व विस्तृत आहेत. काव्य आणि व्याकरण यांच्या लक्षणांची पूर्ती एकाच वेळी करणे मोठे कठिण आहे. अशा कार्यामध्ये काही कृत्रिमता व जडता येणे अनिवार्य आहे. तरी हे कार्य हेमचंद्राने येथे मोठ्या कुशलतेने तडीस नेले आहे. याला संस्कृतमधील फक्त एका भट्टीकाव्याची उपमा देता येइल. भट्टीकाव्यामध्येही कथेबरोबरच पाणिनीय व्याकरणाची उदाहरणे सादर केली आहेत. परंतु हेमचंद्राच्या काव्याप्रमाणे तेथे क्रमबद्धता व पूर्णता दोन्हीही नाहीत. (प्रकाशन पुणे, १९३६).

प्राकृतमध्ये दुसरे एक कुमारपालचरित आहे. त्याचा कर्ता पृथ्वीचंद्र सूरीचा शिष्य हरिश्चंद्र हा होय. त्यामध्ये ९५४ श्लोक आहेत.

वीरदेवगणीचा (**महीवालकहा**) हा ग्रंथ १८०० गाथांमध्ये पूर्ण झाला आहे. ग्रंथाच्या सेवटी कवीने आपला थोडासा परिचय दिला आहे. चंद्रगच्छातील देवभद्रसूरीचे शिष्य सिद्धसेनसूरी, त्यांचे शिष्य मुनिचंद्रसूरी, आणि कवी स्वतः या मुनिचंद्रसूरीचे शिष्य होत. कवीने स्वतःला पंडिततिलक म्हटले आहे. या आचार्यपरंपरेचा पूर्ण परिचय कोरेही मिळत नाही. तथापि एका प्रतिमालेखात देवभद्रसूरीचे शिष्य सिंहसेनसूरी यांचा उल्लेख असून त्या उल्लेखामध्ये संवत १२१३ असा निर्देश आहे. (पहा पट्टा. समू.२०५). यावरू न सिंहसेन व सिद्धसेन एकच व्यक्ती असणे शक्य आहे. या आधारावर या ग्रंथाचा काल १२ वे शतक असावे असे वाटते. या ग्रंथाचे संस्कृत रूपांतर चित्रसुंदर याने (**महीपालचरित्र**) या नावाने केले आहे. याचा काल १५ व्या शतकाचा मध्यभाग असावा. आपला झानी व विनोदी मित्र महीपाल हा संपूर्ण वेळ आपली सेवा न करता काही काळ कलेच्या उपासनेसाठी अन्यत्र घालवितो म्हणून उज्ज्यनीचा राजा नरसिंह याने त्याला हृषपारीची शिक्षा दिली. निर्वासित झालेल्या महीपालाने नाना द्वीपातून व नगरातून प्रवास केला. आपले कौशल्य, विज्ञान व चातुर्य यांच्या जोरावर पुष्कळ राजांना व श्रेष्ठांना प्रसन्न करू न महीपालाने खूप संपत्ती मिळविली आणि अनेक विवाह केले. प्रवासाहून परतल्यावर राजा पुनः त्याच्यावर प्रसन्न झाला. शेवटी मुनीचा उपदेश ऐकून दोघांनीही दीक्षा घेतली. संपूर्ण कथा गाथाछंदात सांगितली आहे. महीपालच्या विविध कला व चातुर्य यासंबंधी उपाख्याने भरपूर आहेत. कथाप्रवाह फारसा तुटक नाही. भाषा सरळ व गतिमान आहे. साधे अलंकार व सूक्ती यांचा योग्य उपयोग केला आहे. (पृका. अहमदाबाद, वि.सं. १९९८).

देवेन्द्रसूरीने लिहिलेल्या (**सुदंसणाचरिय**) चे दुसरे नाव (**शकुनिका-विहार**) असेही आहे. ग्रंथकाराने आपली गुरुपरंपरा सांगितली आहे. चित्रापालक गच्छाचे गुरु भुवनचंद्र यांचे शिष्य देवबद्रमुनी होते. त्यांचे शिष्य जगत्वंद्रसूरी हे कवीचे गुरु असून विजयचंद्रसूरी यांचे गुरुबंधू होत.

तपागच्छ पट्टावलीप्रमाणे वरील देवभद्र इत्यादि मुनी व वसुपाल मंत्री समकालीन होते, आणि वि.सं. १३२३ मध्ये देवभद्रसूरीने विद्यानंद यांना सूरीपद दिले. यावरू न या ग्रंथाचा काल १३२३ च्या सुमाराचा असावा. या ग्रंथात १६ उद्देश असून लेखकाच्या सांगण्याप्रमाणे सर्व गाथांची संख्या ४००२ आहे. यामध्ये धनपाल, सुदर्शन, विजयकुमार, शीलवती, अश्रवावबोध, भ्राता, धात्रीसुत व धात्री असे आठ अधिकार आहेत. सुदर्शना ही सिंहलद्वीपातील श्रीपूर नगरचा राजा चंद्रगुप्त व राणी चंद्रलेखा यांची मुलगी होय. ती शिक्षणाने महान विदुषी व कलासंपन्नन झाली. एकदा राज्यसभेमध्ये तिने ज्ञाननिधी पुरोहिताच्या मताने खंडन केले. धर्मभावनेने प्रेरित होऊन ती भृगुकच्छ येथील यात्रेला आली होती. तेथे तिने मुनिसुव्रत तीर्थकरांचे मंदिर व शकुनिकाविहार नावाचे जिनालय बांधविले आणि आपले उरलेले आयुष्य धमध्यानामध्ये घालविले. हिरण्यपूरच्या धनपाल श्रेष्ठीने रैवतक पर्वताची वंदना करीत असताना एका किन्नराच्या तोंडुन या सुदर्शनाचे चरित्र ऐकले. आणि तेथून परतल्यावर ते जसेच्या तसे आपली पत्नी धनश्री हिला सांगितले. या कथेमध्ये प्रसंगानुसार वरील स्त्री-पुरुष व अन्य घटनासंबंधी रोचक वृत्तांत आहे. दहाव्या उद्देशामध्ये झान व चारित्र यांच्या उदाहरणरू पाने मरुदेवी व तिचा पुत्र ऋषभनाथ यांचे चरित्र आहे. त्याप्रमाणे विविध धार्मिक नियम व त्यांची आदर्स उदाहरणे यासंबंधी वर्णन कथेतून गुंफले आहे. कवीने आपले रचनाचातुर्य काव्यातून प्रगट केले आहे. सोळाव्या उद्देशात धनपालाने नेमीश्वराची स्तुती प्रथम संस्कृत गद्यामध्ये केली असून ती समासबहुला आहे. या नंतर रचलेल्या अष्टक स्तोत्रामध्ये प्रत्येक श्लोकातील पाहिं चरण संस्कृत असून दुसरे मात्र प्राकृत आहे. या ग्रंथात उपदेशात्मक सुभाषिते व उपमा यांचे प्रमाण अधिक आढळते. (प्रका. अहमदाबाद, वि.सं. १९८९).

देवेंद्रसूरिकृत कृष्णाचरित्रामध्ये १९६३ गाथा आहेत. ही रचना लेखकाच्या श्राद्धदिनकृत्य नावाच्या ग्रंथामध्ये दृष्टांतरू पाने लिहिली आहे. तेथून उद्धृत करू न स्वतंत्रपणे प्रकाशित केली आहे. (रतनपूर, माळा, इ.स. १९३८). यात वसुदेवाच्या पूर्वभवाच्या वर्णनाने आरंभ करू न क्रमशः वसुदेवाचा जन्म, भ्रमण, कृष्णजन्म, कंसवध, द्वारकानिर्माण, प्रद्युम्नहरण, पांडव-द्रोपदी, जरासंधयुद्ध, नेमिनाथचरित्र, द्रौपदीहरण, द्वारकादाह, बलदेवदीक्षा, नेमिनिर्वाण आणि कृष्णाचे भावी तीर्थकरत्व इत्यादि वर्णन आहे. वसुदेव-भ्रमणाच्या वृत्तांतामध्ये प्रसंगानुसार चारुदत्त व वसंतसोना यांचा उल्लेख आला आहे. या सर्व कथेचा आधार वसुदेवहिंडी व जिनसेनकृत हरिवंशपुराण आहे. रचना आरंभापासून शेवटपर्यंत कथाप्रधान आहे.

रत्नशेखरसूरीने लिहिलेल्या श्रीपाल चरित्रामध्ये १३४२ गाथा आहेत. वज्रसेन गणधराचे पट्टशिष्य व प्रभुहेमतिलकसूरीचे शि.य रत्नशेखरसूरी याने या ग्रंथाचे संकलन केले आहे. आणि त्यांच्या हेमचंद्रसाधु नावाच्या शिष्याने वि. सं. १४२८ मध्ये ते लिपिबद्ध केले असे ग्रंथाच्या शेवटी सांगितले आहे. ही कथा सिद्धचक्राचे माहात्म्य प्रगट करण्यासाठी लिहिली आहे. उज्जयनीची राजकुमारी मदनसुंदरी हिने आपल्या पित्याने दिलेल्या समस्यापूर्तीमध्ये, प्रत्येकाला आपापल्या पुण्यपापानुसार सुखदुःख मिळत असते, त्यात दुसऱ्या कोणाही व्यक्तीचा काहीही संबंध नसतो असा भाव प्रगट केला त्यामुळे तिला कृतघ्र समजून तिच्या वडिलांनी रागारागाने तिचा विवाह श्रीपाल नावाच्या कृष्णरोग्यासी करू न दिला. मदन-सुंदरीने पतिभक्ती व सिद्धचक्रपूजा यांच्या प्रभावाने पतीला आरोग्यसंपन्न केले. श्रीपालाने नाना देसात प्रवास करू न खूप यश व धन मिळविले. ग्रंथात मधून मधून अनेक अपभ्रंश छंदही आढळतात व गद्यछंदामध्येही विविध स्तुती रचल्या आहेत. शैली आरंभापासून अत्तापर्यंत रोचक आहे.

जिनमाणिक्यकृत (कृम्मापुत्रचरित्र) ही लहानशी कथा १८५ गाथे पूर्ण झाली आहे. कवीने आपल्या गुरु चे नाव हेमविमल असे सांगितले आहे. तपागच्छ पट्टावलीप्रमाणे ते सोळाव्या शतकात होऊन गेलेले दिसतात. महावीर तीर्थकरांनी आपल्या उपदेशात दान, तप, शील व भावना या चार धर्मविभागापैकी भावनाधर्माचा आदेश म्हणून कृम्मापुत्राचे उदाहरण दिलेले असून इंद्रभूतीच्या विनंतीवरू न त्याला ते चरित्र पूर्ण सांगितले. पूर्वजन्मात तो दुर्लभ नावाचा राजपुत्र होता. त्याला एका यक्षिणीने तिचा तो पूर्वजन्माचा पती असल्याचे ओळखले व पाताळ लोकात नेले. आपणास अल्पायू समजून तो धर्मध्यानात मग्न झाला व पुढच्या जन्मात राजगृह नगरीचा राजपुत्र झाला. शास्त्रश्रवणाने त्याला जातिस्मरण झाले. तो संसारातून विरक्त झाला. तरी परंतु आई-वडिलांना दुःख होऊ नये म्हणून दीक्षा न घेता तो घरातच राहिला व भावकेवली होऊन मोक्षाला गेला. पूर्वभवील वर्णनामध्ये

मनु, यजन्म चिंतामणिरत्नाप्रमाणे असतो या विधानाच्या उदाहरणासाठी एक उपकथा सांगितली आहे. त्यातील एका रत्नपारखी पुरुषाला चिंतामणी रत्न मिळूनही त्याने प्रमादामुळे ते पुनः समुद्रात हरवले. रचना सरळ व सुंदर आहे. (प्रका. पुणे, १९३०).

या प्रकाशित झालेल्या पद्यमय प्राकृत कथेशिवाय दुसरेही अनेक ग्रंथ जैन शास्त्र-भांडाराच्या सूचीमध्ये नोंदलेले आडल्यात. त्यांपैकी जिनेश्वरसूरिकृत (**निर्याण लीलावती**) या काव्याचा उल्लेख अनेक ग्रंथात सापडतो. विशेषत: धनेश्वरकृत (सुरसूंदरीचरिय) (वि.स. १०९५) मध्ये तो ग्रंथ अत्यंत ललित, प्रसादपू४म, श्लोकुक्त अलंकारप्रधान असल्याची ग्वाही दिली आहे. दुर्देवाने या ग्रंथाच्या प्रती दुर्मिळ आहेत. परंतु त्याचे संस्कृतमधील पद्यमय रूपांतर जिनरत्न (१३ वे शतक) याने ६००० श्लोकप्रमाणे केले आहे. मात्र मूल ग्रंथ १८००० श्लोकप्रमाण असल्याचा उल्लेख मिळतो.

गद्य-पद्यात्मक कथाग्रंथ (प्राकृत) -

जैन कथासाहित्याची उत्कृष्ट सीमा ज्या ग्रंथामध्ये आढळते ते ग्रंथ मुख्यतः गद्यात आणि गद्यपद्यमय मिश्रशैलीने लिहिलेले आहेत. अशा ग्रंथाना चंपू म्हणतात. यातील प्राचीनतम ग्रंथ वसुदेवहिंडी हा होय. यात १०० लंबक आहेत. या लंबकांचे दोन खंड असून पहिल्यामध्ये २९ लंबक आहेत. हा खंड सुमारे ११००० श्लोकप्रमाणे आहे. याचे लेख संघदासगणिवाचक आहेत. दुसऱ्या खंडामध्ये ७७ लंबक असून हा भाग १७००० श्लोक आहे. या दुसऱ्या खंडाचा कर्ता धर्मसेनगणी होय. ग्रंथाचा रचनाकाल निश्चित नाही. जिनभद्रगणीने आपल्या विशेषणवतीमध्ये याचा उल्लेख केला आहे. त्यामुळे याचा काल सहाव्या शतकापेक्षा पूर्वीचा ठरतो. आतापर्यंत या ग्रंथाचा फक्त पहिला खंडच प्रकाशित झाला आहे. यातसुद्धा १९ व २० हे दोन लंबक उपलब्ध नाहीत. शिवाय १८ वे लंबक अपूर्ण आहे. अंधकवृष्णीच्या सर्व मुलांमध्ये समुद्रविजय ज्येष्ठ व वसुदेव कनिष्ठ होते. समुद्रविजय राजा इत्यावर वसुदेव नगरात हिंडत असत. परंतु त्याच्या रूपातिशयामुळे व कलाप्राविण्यामुळे शहरातील स्त्रीवर्गामध्ये अनर्थ घडतात असे पाहून राजाने वसुदेवाच्या राजवाड्याबाहेर फिरण्यावर बंदी घातली. त्यामुळे वसुदेव गुप्तपणे घराबाहेर पळून देसीदेशी भ्रमण करू न लागले. त्या भ्रमणामध्ये त्याना अनेक प्रकारचे कठीनी झाले आणि अनेक रोमहर्षक घटनाही घडल्या. या घटनावैचित्र्याच्या वर्णनाने हा सारा ग्रंथ भरू न गेला आहे. प्रसंगी यामध्ये महाभारत, रामायण व अन्य विविध आख्याने आली आहेत. हा ग्रंथ लोप पावलेल्या बृहत्कथेच्या आधारावर त्याचाच आदर्श ठेवून रचला आहे असे वाटते. भाषा, साहित्य, इतिहास इत्यादि अनेक दृष्टीने ही रचना फार महत्वाची आहे.

हिभद्रकृ समरादित्यकथा (८वे श.) यामध्ये भव नावाचे ९ विभाग आहेत. यात परस्पर विरोधी असूनही एकत्र येणाऱ्या दोन पुरुषांच्या जन्मांतराचे वर्णन आहे. मंगलाचरणानंतर ग्रंथाच्या भूमिकेत दिव्य, दिव्यमानुषी व मानुषी असे कथावस्तूचे तीन भेद सांगितले आहे. कथावस्तू अर्थ, काम, धर्म व संकीर्ण अशा चार प्रकारे प्रस्तुत करणे शक्य आहे. या कथांचे श्रोते उत्तम, मध्यम व अधम असे तीन प्रकारचे असतात. लेखकाने प्रस्तुत रचलेला दिव्य-मानुषी कथावस्तुरूप धर्मकथा म्हटले आहे. पूर्वाचार्यांनी सांगितलेल्या आठ चरित्र-संग्रहणी गाथा उद्धृत केल्या आहेत. त्यामध्ये नायक-प्रतिनायकासंबंधी ९ भवातील नामावली, त्यांचा परस्परसंबंध, त्यांच्या जन्मभूमी व मरणानंतर मिळालेल्या स्वर्ग-नरकादिक गर्तीचा उल्लेख आहे. सेवटच्या भवामध्ये नायक समरादित्य मुक्त झाला आणि प्रतिनायक गिरिसेन अनंत संसारात गुरफटला. पहिल्याच भवामध्ये त्यांच्यात परस्पर वैर उत्पन्न होण्याचे कारण सांगितले आहे. राजपुत्र गुणसेन, अग्निशर्मा या पुरोहित पुत्राचा त्याच्या कुरु पतेमुळे उपहास करीत असे. त्यामुळे विरक्त होऊन अग्निशर्माने दीक्षा घेतली व महिन्यातून एकदाच आहार घेऊन उग्र तपश्चर्या करू लागला. गुणसेन राजाने त्याला आहारासाठी तीन वेळा आमंत्रण दिले. परंतु तिन्ही वेळा आकर्षिक घटना घडत राहिल्याने त्या अग्निशर्मा साधूला आहार मिळू शकला नाही. त्यामुळे राग येऊन त्याने मनात असा निश्चय केला की, जर माझ्या तपश्चर्येला काही फळ मिळणार असेल तर जन्मोजन्मी माझ्या हातून या राचाचा वध व्हावा. या निदानामुळे उत्तरोत्तर त्याची अधोगती झाली. शेवटपर्यंत त्याला बोध प्राप्त झालीच नाही. त्या ९ ही भवांचे वर्णन प्रतिभाशाली लेखकाने उत्तमशैलीमध्ये केले आहे. त्यातील कथाप्रसंग, निर्सर्गवर्णने व स्वभावचित्रण यामुळे या कथानकाला श्रेष्ठ दर्जा प्राप्त झाला आहे.

उद्योतनसूरिकृत कुवलयमाला याची रचना त्याच ग्रंथाला अनुसरून न शके ७०० (इ.स. ७७८) मध्ये जवालिपूर (जालोर-राजस्थान) येथे झाली. लेखकाने स्वतःला दाक्षिण्य-चिन्ह म्हटले आहे. चरित्रनायिका कुवलयमाला हिच्या वैशिष्ट्यपूर्ण जीवन-चरित्रामध्ये गुंफलेली विविध उपाख्याने, घटना, सामाजिक व वैयक्तिक स्वभाव-चित्रणे ही या ग्रंथातील वैशिष्ट्ये होत. याच्यासारखा ग्रंथ दुसरीकडे आढळणे कठिण. प्राकृत भाषेतील विविध प्रकारची देशीरु पे व शैली यासंबंधी अनेक उदाहरणे या ग्रंथात आढळतात. या कथाद्वारे क्रोधादिक कथाय व दुष्ट भावना यांचे दुष्परिणाम चित्रित करणे हे लेखकाचे ध्येय आहे. नवलपूर्ण घटना व उपाख्याने भरपूर असल्याने हा ग्रंथ स्वरूप पाने वसुदेवहिंडीसारखा आहे. या ग्रंथातील प्रौढ रचनाशैली सुबंधु व बाण यांच्या संस्कृत शैलीप्राणे दिसते रचनेमध्ये समरादित्य कथेचाही प्रभाव मोर्चा प्रमाणात दिसून येतो. लेखकाने हरिभद्राला सिद्धान्त व न्याय क्षेत्रात आपला गुरु मानला आहे. त्यांच्या समरमियंका (समरादित्य) या कथेचा उल्लेख केला आहे.

देवेन्द्रगणिकृत रथणचूडरायचरियं मध्ये लेखकाने आपली गुरु परंपरा देवसुरीपासून दुसऱ्या उद्योतनसूरीपर्यंत सांगितली आहे. ते स्वतः उद्योतनसूरिशिष्य उपाध्याय अंबदेव यांचे शि.य असून त्याचे नांवे नेमिचन्द्र असेही आहे. त्यांनी या ग्रंथरचनेला डंडिल पदनिवेश येथे सुरवात केली व चड्डावलिपुरीमध्ये त्याची समाप्ती केली. नेमिचन्द्र ऊर्फे देवेन्द्रगणी याने उत्तराध्ययन सूत्रावरील टीका वि.सं. ११२९ मध्ये व महावीरचरिय वि.सं. ११४० मध्ये लिहिले. यावरु न प्रस्तुत ग्रंथाची रचनाही याच सुमारास झाली असावी. या कथेमध्ये श्रेणीकाच्या प्रश्नाच्या उत्तरासाठी गौतम गणधराने सांगितलेला वृत्तांत आहे :- कंचनपुरातील बकुल नावाच्या माळ्याने भ. ऋषभनाथांची पुष्पपूजा केली. त्याचे फळ म्हणून तो गजपुरात कमलसेन राजाचा मुलगा रत्नचूड म्हणून जन्मला. रत्नचूडाने एका मदोम्भत्त हत्तीचे दमन केले. परंतु तो खरा हत्ती नसून एक विद्याधर होता. त्या विद्याधराने राजकुमाराचे हरण केले. तेव्हा रत्नचूड याने नाना प्रदेशात प्रवास केला. विविध अनुभव घेतले. अनेक सुंदरीशी विवाह केला. ऋद्धी साध्या केल्या. हे सर्व वर्णन खूपच रोचक आहे. शेवटी तो राजधानीत परत आला. आणि मुनींचा उपदेश ऐकून धार्मिक जीवन व्यतीत केल्यावर मरु न स्वर्गाला गेला. या कथेत अनेक उपाख्याने आहेत. ही कथा (नायाधम्मकहाओ) (मध्ये सूचित केलेल्या देवपूजादिक धर्माचाराच्या फलाचे उदाहरण म्हणून रचली आहे. (प्र. अहमदाबाद, १९४२).

कालकाचार्याची कथा निशीथचूर्णि, आवश्यकचूर्णि, बृहत्कल्पभाष्य इ. अर्ध-मागधी आगमाच्या प्राचीन टीकांमध्ये दिली आहे. यावर स्वतंत्र ग्रंथरचनाही पुष्कळ झाली आहे. विनयचंद्र, भावदेव, जयानंदिसूरी, धर्मप्रभ, देवकल्लोल व महेश्वर यांच्या प्राकृत कथांचा आणि कीर्तिचंद्र व सयमसुंदर यांच्या संस्कृत कथांचा उल्लेख जैन ग्रंथावलीत सापडतो. पण यापैकी सर्वात प्राचीन व साहित्यिक मूल्यांनी अधिक सुंदर अशी कथा देवेन्द्रसूरीच्या (कथानक-प्रकरणक-वृत्ति) मध्ये आढळते. त्याचा लेखनकाल वि.सं. ११४६ आहे. कालक हा एक राजपुत्र होता. गुणाकर मुनींच्या उपदेशाने तो साधू बनला. त्याची लहान बहिण सरस्वती देखील आ४यिका झाली. पण तिच्यावर उज्ज्यनीचा राजा गर्दभिल्ल मोहित झाला. त्याने तिला पकडून आपल्या अंतःपुरात ठेवले. तेव्हा राजाची समजूत घालून आपल्या ब हिणीची सुटका करण्यात अपयश आल्याने कालकाचार्य शक देशाला गेले. आणि गर्दभिल्लाचा पाडाव करू न त्याला देशाबाहेर हुसकावले. कालकाचार्याने सरस्वतीला पुनःदीक्षा दिली. उज्ज्यनीमध्ये नवीन स्थापन झालेल्या राजवंशाचा उच्छेद करू न राजा विक्रमादित्याने आपले स्वतःचे संघत सुरु केले. कालकाचार्यांनी भरु कच्च व तेथून पुढे प्रतिष्ठाणकडे विहार केला. त्याची व राजा सातवाहनाची भेट झाली. तेथे भाद्रपद शुक्ल पंचमीला इंद्रमहोत्सव साजरा होत असे. कालकाचार्यांच्या विनंतीप्रमाणे सातवाहनाने भाद्रपद शुल्क चतुर्थीपासून पर्युषण साजरा करण्याची परवानगी दिली. आपल्या शिष्यांना उपदेश करू न व अंतकाली सल्लेखना साधून कालकाचार्य स्वर्गवासी झाले. या कथेत शकांचे आक्रमण आणि विक्रमादित्याच्या मदतीने त्यांचे निर्मूलन करण्याचा जो वृत्तांत आहे त्यात पुष्कळच ऐतिहासिक तथ्य आहे. साहित्यिक गुणानेसुद्धा हा ग्रंथ चांगला आहे. (प्रका. अहमदाबाद, १९४९).

सुमतिसूरीच्या **जिनदत्त-आक्यानामध्ये** लेखकाने आपला इतकाच परिचय दिला आहे की, पडिच्छय गच्छामध्ये नेमिचन्द्रसूरी कल्पद्रुमप्रमाणे चमकून गेले. त्यांना सर्वदेवसूरीनी आचार्यपद दिले

होते. सुमतिसूरी या त्यांच्या शिष्याने हे जिनदत्तचरित्र लिहिले. लेखनकाल निश्चित नाही. तथापि एका प्राचीन प्रतीमध्ये ती प्रतिलिपी सं. १२४६ मध्ये अणहिलपाटण येथे लिहिल्याचा उल्लेख आहे. यावरु न मूल ग्रंथाची निर्मिती त्याचायही पूर्वीची ठरते. कथानायक द्यूतक्रीडेत आपले सर्व धन गमावून परदेसी प्रवासाला गेला. दधिपुरामध्ये राजकन्या श्रीमतीला रोगमुक्त करू न तिच्याशी विवाह केला. पुढे समुद्र प्रवासामध्ये दुसऱ्या एका व्यापान्याने त्याला समुद्रात ढकलून दिले. एका फळीच्या आधाराने तो किनाऱ्याला लागला. पुढे रथनूपुरचक्रवाल नगरीला जाऊन तेते राजकन्येशी विवाह केला. शेवटी चंपानगरीत परत येऊन तेथील राजकन्या रतिसुंदरी इच्याशीही विवाह केला. नंतर अनेक प्रकारे सुख भोगून त्याने दीक्षा घेतली व मरणोत्तर तो स्वर्गाला गेला. गद्य व पद्य या दोन्हीमध्येही भाषा चांगली असून काव्यगुणही भरपूर आहेत.

जिनदत्ताख्यान नावाचा आणखी अेक ग्रंथ वरील ग्रंथाबरोबरच प्रकाशित झाला आहे. (मुंबई, १९५३). यात लेखकाचे नाव नाही. कथानक वरीलप्रमाणेच आहे. परंतु त्यामानाने संक्षिप्त आहे. वरील ग्रंथापेक्षा हा ग्रंथ प्राचीन ठरल्यास आश्चर्य नव्हे. यात जिनदत्ताचा पूर्वभव आरंभी सांगितला नसून अंती सांगितला आहे. याच्या हस्तलिखित प्रतीमध्ये ती प्रती चित्रकूट येथे मणिभद्रयतीने संवत ११८६ मध्ये तयार केली असा उल्लेख आहे.

(रयणसेहरीकहा) चे लेखक जिनहर्षगणी याने आपण जयचंद्रमुनीचे शिष्य असून हा ग्रंथ चित्रकूट येथे लिहिला असे स्वतःच सांगितले आहे. पाटण येथील भांडारामध्ये असलेली याची एक हस्तलिखित प्रती वि.सं. १५१२ मधील आहे. म्हणजे या ग्रंथाची रचना तत्पुर्वीची असली पाहिजे. ही कथा वार्षिक, चातुर्मासिक आणि चतुर्दशी, अष्टमी त्रियादि पर्वातील अनुष्ठान दृष्टांतरु पाने स्पष्ट करण्यासाठी लिहिली आहे. किन्नराकडून रत्नावलीच्या सौदर्याची प्रशंसा ऐकूण रत्नपुरुचा राजा रत्नशेखर तिच्यावर मोहित झाला. या सुंदरीचा पतता काढण्यासाठी त्याचा मंत्री बाहेर पडला. एका घनदाट अरण्यामध्ये त्याला एक यक्षकन्या भेटली. तिच्या सांगण्यावरु न त्याने एका प्रदीप्त धूपकुंडामध्ये उडी घेतली व पाताळात पोहोचला. तेथे त्याने त्या यक्षकन्येशी विवाह केला. तेव्हा रत्नावली ही सिंहलद्वीपाचा राजा जयसिंह याची कन्या होय अशी माहिती तेथील यक्षाने दिली आणि त्याला आपल्या विद्याबलाने सिंहलद्वीपात पोहोचविले. तेथे त्या मंत्र्याने योगिनीच्या वेतात रत्नावलीची भेट घेतली. रत्नावलीने प्रतिज्ञा केली होती की जेव्हा तिला तिच्या पूर्वीच्या मृगजन्मातील पती मिळेल तेव्हा ती त्याच्याशी विवाह करेल. योगिनीने भविष्याचा विचार करू न सांगितले की तिचा तोच पती कामदेव मंदिरामध्ये द्यूत खेळत असून तो तिला ताबडतोब भेटेल. अशारीतीने रत्नावलीला तयार करू न ती योगिनी यक्षविद्येच्या जोरावर आपल्या राजाजवळ जाऊन पोहोचली आणि त्याला अपल्याबरोबर आणून त्या कामदेव मंदिरामध्ये त्याची रत्नावलीशी भेट करविली. दोघांचा विवाह झाला. एकदा ते दोघे गीत, काव्य कथादिक मनोरंजनामध्ये दंग होते. तेव्हा राजाच्या हातावर एक पोपट व राणीच्या हातावर एक मैना येऊन बसली. पोपटाच्या बोलण्यावरु न तो धार्मिक आहे असे राजाने ओळखले. विद्वत्तापूर्ण चर्चा करीत असताना पोपट आणि मैना दोन्ही पक्षी मूर्च्छित झाले व मरण पावले. एका महाज्ञानी मुनीने राजाला सांगितले की ते दोन पक्षी राजाचे पूर्वज असून व्रतभंगाच्या पापामुले ते पक्षीयोनीत उत्पन्न इगाले होते. त्या पापापासून मुक्त होऊन ताता ते धरणेन्द्र-पद्यावती स्वरु पात दव-देवी झाले आहेत. राजा रत्नशेखर व राणी रत्नावली धर्मपालनामध्ये उत्तरोत्तर दृढ होऊन मेल्यवर स्वर्गात जाऊन तेथे देव-देवी झाले.

विशेष म्हणजे हिंदीतील जायसीकृत सुप्रसिद्ध काव्य पद्यावत या कथेचाही मूलाधार रयणसेहरीकहा ग्रंथच आहे. प्राकृत कथेत नायक रत्नशेखर आहे तर हिंदी काव्यात रत्नसेव. दोन्हीमध्ये नायिका सिंहलद्वीपाची राजकुमारी आहे. परस्पर अनुरागाचा प्रकारही तोच आहे. प्राकृत कथेत योगिनीच्या वेषातील मंत्री सिंहलद्वीपाला जातो तर हिंदीकाव्यात स्वतः नायकच योगी बनतो. दोन्ही काव्यातील मीलनस्थान देवालय आहे. पोपटाचे उपाख्यान दोन्हीतही आहे. जायसीने प्राकृत कथेचा उपयोग अगदी प्रारंभापासूनच केला आहे. रत्नशेखरीचे लेख चित्रकूटचे (चित्तोड) होते. आणि जायसीचा नायकही चित्तोडचा राजा आहे. रत्नशेखरीत रत्नशेखर राजाने कलिंग राजाला जिंकल्याचा उल्लेख आहे. तर पद्यावतामध्ये योग्याचे जहाज कलिंगहूनच निघते. दोन्ही कथेतील रुपक व रहस्यात्मक भाग पुष्कळसा समान आहे. पद्मावतचे लेख सुलतान शेरशहाच्या काली झाले असल्याने हा ग्रंथ प्राकृत

ग्रंथापेक्षा अर्याचीन आहे हे निश्चित कारण शेरशहाचा राज्यकारभार इ.स. १५४० मध्ये सुरु झाला होता.

जंबुसामिचरित सर्व प्राकृत चरित्रग्रंथापेक्षा वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. कारण त्याची रचना आगमाप्रमाणे अर्धमागधी बाषेत व आगम-गद्य-शैलीत झाली आहे. वर्णन संक्षिप्त करण्यासाठी येते सुद्धा आगमग्रंथाप्रमाणेच (जाव) (जहा) इत्यादि शब्दांचा प्रयोग केला आहे. यावरून हा ग्रंथ सुमारे वलभी परिषदेच्या (५ वे श.) काळीच लिहिला असावा असे वाटते. याच्या संपादकाने आपल्या (प्रवेशद्वारा) मध्ये असाच तर्क केला आहे. (प्र. भावनगर, वि.सं. २००४). परंतु ग्रंथाच्या शेवटी एका गाथेत म्हटले आहे की, हा ग्रंथ विजयदयासूरीच्या आदेशावरून जिनविजय याने लिहिला. यावरून याचा लेखनकाल वि.सं. १७८५ ते १८०९ यातील आंतरकाल असावा. कारण तपाग्छ पद्मावलीप्रमाणे ६४ वे गुरु विजयदयासूरी यांचा काळ तोच आहे. परंतु हा उल्लेख ग्रंथाच्या प्रतिलिपीचा असे ग्रंथरचनेचा नव्हे. कारण ग्रंथातील अंतिम पुष्टिकेमध्ये दुसऱ्यांदा त्याचा लेखनकाल वि.सं. १८१४ सांगितला आहे. दुसऱ्या पाचीन प्रतीच्या अधिक संसोधनाने या ग्रंथाचा हाच काल सिद्ध झाला तर १८ व्या शतकात आगमशैलीने ग्रंत लिहून लेखकाने एक विशेष कार्य केले आहे असे समजावे.

कथानायक जंबूस्वामी महावीर तीर्थकरांचे प्रत्यक्ष शिष्य होते आणि वीर निर्वाणानंतर ते ६२ वर्षे जिवंत राहिले. जैन आगमाच्या परंपरेमध्ये त्यांना महत्वाचे स्थान आहे. उपलब्ध असलेल्या १२ श्रुतांगातील बहुभाग सुधर्मस्वामीने जंबूलाच पुढेशिला आहे. या ग्रंथाप्रमाणे जंबूस्वामीचा जन्म राजगृहमध्ये झाला होता. त्यांची वैराग्यवृत्ती रोखण्यासाठी त्यांची आठ लग्ने करण्यात आली. तरीही त्यांची धर्मप्रवृत्ती कमी न होता वाढतच गेली. त्यांनी आपल्या पत्नींना उपदेश करून, त्यांच्या युक्तीचे व प्रमाणांचे खंडन करून दीक्षा घेतली. प्रभव नावाचा एक कसबी चोर चोरीसाठी त्यांच्या घरात शिरला होता. त्यानेही त्यांचा उपदेश शांतपणे ऐकला व त्याच्या प्रभावाने विरक्त होऊन दीक्षा घेतली.

आणखी एक जंबूचरियं महाराष्ट्री प्राकृतामध्ये आहे पण त्याचे अजून प्रकाशन झाले आहे. नाइलगळ्याच्या गुणपाल हा याचा लेखक आहे. जैन ग्रंथावलीमध्ये ज्यांचा उल्लेख येतो ते ऋषिदत्ताचरित्रिकार गुणपाल व सदर गुणपाल एकच असणे संभवनीय आहे. ऋषिदत्ताचरित्राचा लेखनकाल वि.सं. १२६४ आहे. या जंबूचरित्रामध्ये १६ उद्देश आहेत. मुख्यकथा व अवांतरकथा वरील ग्रंथाप्रमाणेच आहेत. याशिवाय पद्मसुंदर याने अकबरकाळी सं. १६३२ मध्ये लिहिलेले एक जंबूरचित्र मिळाले आहे.

गुणचंद्रसूरीचा (जरविकमचरियं) हा ग्रंथ वस्तुतः यापूर्वीचा उल्लेखिलेल्या याच लेखकाच्या (महावीरचरियं) मधून उद्धृत करून स्वतंत्रपणे संस्कृत छायेसह प्रकाशित केला आहे. (नेमि विज्ञान ग्रंथमाला २०, वि.सं. २००८). छत्ता नगरीच्या जितशत्रुराजाच्या नंदन नावाच्या मुलाला उपदेश करीत असताना स्थविर पोट्टिल याने विषयासक्त असूनही धर्मोपदेशामुळे दीक्षा घेणाऱ्या नरसिंह राजाचे व नरवाहनदत्त या त्याच्या मुलाचे चरित्र सांगितले आहे. कथेतील ग्रंथ व पद्म दोन्ही भागांची रचनाशैली प्रौढ व काव्यपूर्ण आहे.

याशिवाय अशाप्रकारचे दुसरे अनेक प्राकृत ग्रंथ उपलब्ध आहेत. पण त्यांचे प्रकाशन झालेले नाही. त्यापैकी काही प्रमुख ग्रंथ-विजयसिंहकृत (भुवसुंदरी) (१० वे श.), वर्धमानकृत मनोरमाचरियं (११ वे शतक), ऋषिदत्ताचरित (१३ वे श.), प्रद्युम्नचरित, मलयसुंदरी कथा, नर्मदासुंदरी कथा, धन्यसुंदरी कथा, नरदेवकथा इत्यादि. (जैन ग्रथावली पहा).

प्राकृत कथाकोष -

धर्मोपदेशाच्या निमित्ताने लघुकथांचा उपयोग श्रमण परंपरेमध्ये फार प्राचीन कालापासून प्रचलित आहे. (नायाधम्मकहाओ) मध्ये अशा कथांचा एक प्रकार पहावयास मिळतो. एखाद्या गाथेत उपदेशात्मक तत्त्व सांगून दृष्टांतरू पाने त्या तत्त्वाचे पालन करणाऱ्या व्यक्तीचा जीवन वृत्तांत गद्य किंवा पद्मामध्ये विस्ताराने सांगितलेलो असतो हीच प्रमाणी पाली भारीतील जातक कथांमध्येही आढळते. संस्कृत हितोपदेश, पंचतंत्र इत्यादि प्राचीन लघुकथात्मक ग्रंथांची ही सैली अशीच आहे.

आगमानंतर या शैलीमधील स्वतंत्र प्राकृत ग्रंथरचना धर्मदासगणिकृत उपदेश-माला-प्रकरण यात आढळते. यात ५४४ गाथा असून विनय, शील, व्रत, संयम, दया, ज्ञान, ध्यान इत्यादिक विषयांना अनुसरु न शेकडे स्त्री-पुरुषांचे दृष्टांत दिले आहेत. व टीकेमध्ये त्यांची चरित्रे विस्ताराने लिहिली आहेत. दहाव्यापासून अठराव्या शतकापर्यंत अनेक टीकाग्रंथ निर्माण झाले. हे ग्रंथ जैन लघुकथाचे भांडार होत. जयसिंह व सिद्धर्षिगणी (१०श.), जिनभद्र व रत्नप्रभ (१२ श.), उदयप्रभ (१३ श.), अभयचंद्र (१५ श.) जयशेखर, रामविजय, सर्वानंद, धर्मनंद इत्यादि प्रमुक टीकाकार प्रसिद्ध आहेत. मूलगाथांचा रचनाकाल निश्चित नाही. परंतु मुनिसंघामध्ये त्याचा आदर व प्रचार इतका आहे की, त्यांचे कर्ते तीर्थकर महावीर यांच्या समकालीन मानले जातात. परंतु गाथेतील भाषेवरु न ते पाचव्या-सहाव्या शतकापेक्षा अधिक प्राचीन नाहीत. मूल लेखक व टीकाकार यांच्यासमोर बौद्ध ग्रंथ धम्मपद व त्यावरील बौद्ध घोषाची टीका यांचा आदर्श राहिला असावा. धम्मपदामध्ये ४२५ गाथा असून ३१० कथानके आढळतात.

याच शैलीवर आठव्या शतकात हरिभद्र याने आपला (उपदेशपद(हा ग्रंथ लिहिला. यात १०४० गाथा आहेत. यावर मुनिचंद्रसूरी (१२ वे श.) कृत सुखबोधिनी टीका व वर्धमानकृत (१३ वे श.) वृत्ती आहे.

कृष्णमुनिशिष्य जयसिंह याने वि. सं. ११५ मध्ये धर्मदास याच्या ग्रंथाला अनुसरु न १८ गाथा लिहिल्या त्यावर स्वतःचे विवरणही आहे. त्यांची ही पूर्ण रचना धर्मोपदेश-माला-विवरण नावाने प्रकाशित आहे. (प्र. मुंबई, १९४९). यात १५६ कथा आहेत. त्यात दान, शील इत्यादिक सद्गुणांचे महात्म्य(रागद्वेषादिक विकारांचे दुष्परिणाम(त्याचबरोबर चोर, जुगारी मद्यपी अशा समाजातील सर्व थरांवरील व्यक्तींचे दर्शन होते(समाज-जीवनाचे उत्कष्ट चित्रण अनुभवास येते. नैसर्गिक, भावपूर्ण व रसात्मक वर्णने देखील ललित व साहित्यक गुणांनी युक्त आहेत.

जयसिंहसूरीचे शिष्य जयकीर्ती यांचा शीलोपदेशमाला हा ग्रंथही अशाच प्रकारचा असून त्यात ११६ गाथा आहेत. यावर सोमतिलक यांची टीका (१४ वे श.) आहे. जिनेश्वरसूरिकृत (कथाकोष-प्रकरण(मधील (वि. सं. ११०८) ३० गाथांच्या आधाराने लिहिलेल्या सुमारे ४० कथा आहेत. यामध्ये जिनपूजा सुपात्रदान इत्यादिकांचे सुफल, सरळ भाषेत सांगितले आहे. राजनीती, समाज-स्थिती यांचेही चित्रण केले आहे. जिनेश्वरकृत ६० गाथांचे (उपदेशरत्नकोष(व त्यावरील देवभद्राची २५०० श्लोकप्रमाण वृत्ति उपलब्ध आहे. देवेन्द्रगणिकृत (आख्यानमणिकोष((११ वे श.), मलधारी हेमचंद्रकृत (भवभावना(व (उपदेशमालाप्रकरण((१२ वे श.) हे लघुकथात्मक ग्रंथही असेच संग्रहरू प आहे. सोमप्रभकृत (कुमारपाल-प्रतिबोध((वि. सं. १२४९) यामध्ये प्राकृत शिवाय संस्कृत व अपभ्रंश भाषेतही काही आख्याने आहे. यात एकूण ५ प्रस्ताव आहे. ग्रंथकाराच्या मताप्रमाणे या उपदेशाच्या आधाराने आचार्य हेमचंद्र याने कुमारपाल राजाला जैनधर्मीय बनविले. पाचही प्रस्तावामध्ये एकूण ५४ कथानके आहेत. ती सुंदर व ललित आहेत. मानतुंगसूरिकृत (जयंति-प्रकरण(याची रचना भगवती सूत्रातील बाराव्या शतकाच्या दुसऱ्या उद्देशाच्या आधाराने झाली आहे. उपासिका जयंती ही कौशांबीचा राजा शतानिक याची बहिण होती. तिने तीर्थकर महावीरांनी धर्मसंबंधित अनेक प्रश्न विचारले. या आधारावर लेखकाने २८ गाथा रचल्या आहेत. आणि मलयप्रभसूरी या त्यांच्या शिष्याने यि. सं. १२६० च्या सुमारास त्यावर आपली वृत्ती लिहिली. त्यात अनेक कथा आहेत. चेटक राजाची कन्या व शतानिक राजाची पत्नी मृगावती हिच्यावर उज्जयनीचा राजा प्रद्योत हा आसक्त झाला. म्हणून तीर्थकर महावीरांनी त्याला परस्त्री त्यागाचा उपदेश दिला. उरलेल्या कथा शील, सुपात्रदान व तप अशा गुणांचा फळ दाखविण्यासाठी लिहिल्या आहेत. त्यात ऋषभदेव, भरत व बाहुबली यांचा वृत्तांत आला आहे.

गुणचंद्राच्या कथारत्नकोषात (१२ वे श.) ५० कथानके आहेत. काही ठिकाणी अपभ्रंशाचा उपयोग केला आहे. बाकीच्या कथाकोषांमध्ये चंद्रप्रभ महत्तरकृत विजयचंद्रकेवली, (११ वे श.), जिनचंद्रसूरीकृत संवेग-रंगशाला, आषाढकृत विवेकमंजरी व उपदेशकंदली (१२ वे श.), मुनिसुंदरकृत उपदेश-रत्नाकर (१३ वे श.), सोमचंद्रकृत कथामहोदधि आणि शुभवर्धनकृत वर्धमान-देशना व दशश्रावकचरित्र (१५ वे श.) यासारखे ग्रंथ उल्लेखनीय आहेत. याशिवाय स्फुट लघुकथा अनेक आहेत. त्यांमध्ये विशिष्ट व्रत पाळून विशिष्ट फळ मिळविणाऱ्या स्त्री-पुरुषांची चरित्रे आहेत. जसे-

अंजनासुंदरीकथा, शीवती, सर्वांगसुंदरी इत्यादि सुमारे २०-२५ प्राकृत कथांचा उल्लेख जैन ग्रंथावलीत केला आहे.

अपभ्रंश भाषेचा विकास -

भारतीय आर्य भाषांचा विकास मुख्य तीन स्तरांमध्ये विभागला आहे. त्यांना प्राचीन युग, मध्य युग व अर्वाचीन युग असेही म्हणतात.

पहिल्या सल्तरातील भाषेचा स्वरूप वेद, ब्राह्मण, उपनिषद इत्यादि श्रुतिग्रंथसमृतिग्रंथ आणि रामायण, महाभारतादिक चरित्र व पुराणरचना आणि इतर काव्यग्रंथ इत्यादिकांमध्ये आढळते. याला भाषेच्या विकासाचे प्राचीन युग मानतात. मध्य युगातील भाषांच्या तीन अवस्था प्रसिद्ध आहेत. इ. सनापूर्वी सहाव्या शतकात पूर्व भारतातमध्ये रुढ असलेल्या लोकभाषांचा स्वीकार महावीर व बुद्ध यांनी लोक-प्रबोधनासाठी केला. या पहिल्या अवस्थेतील भाषांचे स्वरूप पाली त्रिपिटक व अर्धमागधी जैन आगम यांमध्ये आढळते. त्यानंतरचे शौरसेनी व महाराष्ट्री भाषेतील जे ग्रंथ मिळतात त्यांच्यातील भाषा मध्ययुगीन दुसऱ्या अवस्थेतील मानल्या जातात. त्यांच्या विकास इसवी सनाच्या दुसऱ्यापासून पाचव्या शतकापर्यंत झाला. त्यानंतर मध्ययुगीन भाषांची शेवटची अवस्था जी आढळते ती अपभ्रंश होय. भाषेच्या संदर्भात अपभ्रंश याचा उल्लेख सर्वात प्रथम पातंजल-महाभाष्यामध्ये (इ.स.पूर्व २ रे श.) मिळतो. परंतु तेथे त्याचा अर्थ एखादी विशिष्ट भाषा असा नसून संस्कृत शब्दापासून अपभ्रष्ट किंवा संस्कृत शब्दाचे विकृत रूप असा आहे. जसे गौ-गावी, गोणी, गोपोतलिका, इत्यादि देशी रूपे. या मतानुसार दण्डी याने (६ वे श.) आपल्या काव्यादर्शामध्ये संस्कृतशिवाय दुसऱ्या सर्व प्रकारच्या शब्दांना अपभ्रंश म्हटले आहे. परंतु काव्यामध्ये आभीर इत्यादि समाजाच्या बोलभाषांना अपभ्रंश मानले आहे. यावरून न दण्डीच्या काळी इ. स. सहाव्या शतकामध्ये अपभ्रंश काव्य रचना प्रचारात होती हे सत्य स्पष्ट होते. अपभ्रंश भाषेचा विकास दहाव्य शतकापर्यंत होत राहिला आणि त्याबरोबरच आर्य भाषांच्या विकासाचा दुसरा स्तर संपूर्ण तिसऱ्या स्तराचा उगम झाला हिंदी, मराठी, गुजराती, बंगाली इ. आधुनिक भाषा तिसऱ्या स्तराच्या प्रतिनिधी आहेत. अशा रीतीने एकीकडे प्राचीन प्राकृत भाषा आणि दुसरीकडे सध्याच्या प्रादेशिक भाषा यांच्यातील दुवा म्हणजे अपभ्रंश भाषा होय. वस्तुतः हिंदी इत्यादिक भाषांचा विकास अपभ्रंशापासूनच झाला आहे. आणि या दृष्टीने अपभ्रंश भाषेच्या स्वरूपाला मोठे महत्व आहे. प्राकृतच्या मानाने निराळे असे अपभ्रंशाचे मुख्य लक्षण म्हणजे अकारान्त शब्दमध्येय जेथे प्रथमेत संस्कृतमध्ये विसर्ग व प्राकृतमध्ये ओ येतो तसेच दोन्ही द्वितीया विभक्तीमध्ये जेथे अं येतो तेथे अपभ्रंशामध्ये त्य सर्वांच्याही ऐवजी फक्त (उ) येतो. उदा. इ. संस्कृतात (रामः वनं गतः । (प्राकृतात (रामो वनं गओ । (तर अपभ्रंशमध्ये (रामु वणु गयउ । (असा बदल होत. यासाठी भरतमुनीने या भाषेला (उकार-बहुल) म्हटले आहे अपभ्रंश भाषेत काही काही परसगांचा (शब्दयोगी अव्यय) () उपयोग होऊ लागला ह या भाषेच दुसरे वैशिष्ट्य होय. याचे प्रतीक म्हणून (तण(व (केर(याचा उपयोग भरपूर प्रमाणात दिसतो. भाषा जरी मुख्यतः योगात्मक (विभक्तिप्रत्ययात्मक) आहे तरी अयगात्मक होण्याची तिची प्रवृत्ती अगदी सपष्ट दिसते. कारण विभक्ती तीन-चारच उरल्या आहेत. आणि क्रियापदांचा उपयोगही कमी कमी होत आहे. क्रियापदांच्या ऐवजी धातुसाधित विशेषणांचा उपयोग होत आहे. अशा व्याकरणाच्या वैशिष्ट्याशिवाय काव्य रचनेची अगदी नवी प्रणाली व नवे नवे छंद यांचाहि वापर केलेला आढळतो. दोहा आणि पददिल्या हे छंद अपभ्रंश भाषेची स्वतःची नवनिर्मिती आहे. आणि यांच्यापासूनच हिंदीत दोहांचा व चौपाईचा अविष्कार झाला आहे. या भाषेतील प्रचुरसाहित्य हे जैन साहित्याचे एक खास वैशिष्ट्य आहे.

अपभ्रंश पुराण साहित्य -

प्राकृतप्रमाणे अपभ्रंश भाषेतही प्रथमानुयोग काव्याचा आरंभ रामकथेपासूनच होतो. आजपर्यंत प्रकाशित झालेल्या अपभ्रंश कथासाहित्यामध्ये स्वयंभूकृत (पउमचरित) सर्वात प्राचीन आहे. यात विद्याधर, अयोध्या, सुंदर, युद्ध व उत्तर असे पाच कांड आहेत. सर्व संधींची संख्या ९० आहे. ग्रंथाच्या आरंभी कवीने आपल्या पूर्ववर्ती भरत, पिंगल, भामह व दण्डी अशा कवींचा व पंच महाकाव्यांचा उल्लेख केला आहे. ही रामकथारूपी नदी वर्धमानमुखकंदरामध्ये उगम पावली आणि वाहत असताना

गणधरदेवांना दिसली. नंतर इंद्रभूति आचार्य, सुधर्म व किर्तिधर मार्गे वाहत असताना रविषेण आचार्याच्या कृपेने ती स्वयंभूला मिळाली. आपला वैयक्तिक परिचय देत असताना लेखकाने माता पदमिनी, पिता मारु तदेव आणि अमृतांबा व आदित्यांबा या दोन पतींचा उल्लेख केला आहे. पुष्पदंताच्या महापुराणामध्ये जेथे स्वयंभूचा उल्लेख आला आहे तेथे प्राचीन प्रतीमध्ये (**स्वयंभूपद्धडिंधकत्ता आपलीसंधीयह**) अशी टीप आढळते. यावरू त ते यापनीय संघाते अनुयायी होते असे अनुमान निघते. कवीने उल्लेखिलेल्या रविषेण आचार्यांनी आपला पद्मचरित हा ग्रंथ वीर निर्वाण संवत १२०३ अर्थात इ. स. ६७६ मध्ये पुरा केला. आणि स्वयंभूचा उल्लेख इ. स. १५९ मध्ये प्रारंभ झालेल्या अपभ्रंश महापुराणामध्ये आला आहे. म्हणून (पउमचरित) ची रचना या दोन्हीच्या मध्यांतरी इआली असे ठरते. स्वयंभूचा कालावधी निश्चित करण्याचा आणखी एक आधार आहे. आपल्या ग्रंथात त्याने जसा रविषेणाचा उल्लेख केला आहे तसा संस्कृत हरिवंश पुराण रचनेच्याही (इ. स. ७८३) पूर्वीच स्वयंभू झाले असावेत असे वाटते. म्हणजे प्रस्तुत ग्रंथाचा काल इ. स. ७०० चत्या जवळपास ठरतो. स्वयंभू देवाने आपला ग्रंथ ८२ किंवा ८३ संधिपर्यंतच लिहिला. आणि तेथेच त्याची समाप्ती केली असावी. परंतु त्यांचा मुलगा त्रिभुवन स्वयंभू याने शेवटच्या ७-८ संधीची रचना करू न पद्मचरिताच्या विषयापर्माणोच त्याची पूर्ती केली. संपूर्ण कथाभाग संस्कृत पद्मपचरित सारखाच आहे मात्र यातील वर्णन आधिक काव्यमय आहे. छंदाची विविधता, अलंकारांचा नवनवीन अविष्कार, रसभाव-निरु पण इत्यादिक काव्यगुण संस्कृत काव्यशैलीप्रमाणे उत्कृष्ट आहेत.

स्वयंभूचा दुसरा अपभ्रंश ग्रंथ (**रिट्रमेमिचरित**) किंवा (**हरिवंशपुराण**) हा होय. याच्या उत्थानिकेत कवीने भरत, पिंगल, भामह व दण्डी यांच्या शिवाय व्याकरण ज्ञानासाठी इंद्र, समास-बहुल-घणाक्षर-शैलीसाठी बाण, आणि पद्धडिया छंदासाठी चतुर्मुख यांचे ऋण मान्य केले आहे. आणि अंती कथेची परंपरा महावीरानंतर गौतम सुधर्म, विष्णु, नंदिमित्र, अपराजित, गोवर्धन व भ्रदबाहू इत्यादीच्या आम्नायद्वारे संक्षेपाने सूत्ररू पात ऐकून कवीने पद्धडिया छंदामध्ये ग्रंथबध्द केली असे म्हटले आहे. या ग्रंथात यादव, कुरु, युध्द असे तीन खंड असून एकूण संधी ११२ आहेत. यापैकी प्रथम ९९ संधि स्वयंभूने रचल्या असून उरलेल्या १३ त्रिभुवन स्वयंभूने रचल्या आहेत. या १३ संधीपैकी चार संधीचाय पुण्यिकेत मुनि यशःकिर्ति यांचेही नाव गोवले आहे. यावरू न यशःकीर्तीनेही यात काही संशोधन किंवा वृद्धी केली असावी असे वाटते. ग्रंथातील कथाभाग तोच आहे की जो जिनसेनाच्या हरिवंशपुराणा आढळतो. यादवकाण्डातील कृष्णजन्म, बालक्रिडा, विवाह इत्यादिक प्रसंगांचे वर्णन काव्यमय आहे. त्याचप्रमाणे कुरु-कांडमध्ये कौरव-पांडवाचा जन्म, कुमारकाल, शिक्षण, परस्पर विरोध, द्यूतक्रीडा व वनवास आणि तसेच युध-काण्डातील कौरव-पांडव-युधदाचे वर्णन रोचक असून महाभारतीय वर्णनाशी समतुल्य आहे.

अपभ्रंशमध्ये आणखी एक धवल कवीने लिहिलेले **हरिवंश-पुराण** मिळाले आहे. त्यात ११२ संधी आहेत. कवी विप्रवर्णीय असून त्यांच्या वडिलांचे नांव सूर, आईचे केसुल्ल व गुरु चे अंबसेन असे होते. ग्रंथाच्या भूमिकेत अनेक आचार्य व त्यांचे ग्रंथ यांचा उल्लेख केला आहे. तात महासेनकृत सुलोचनाचरित, रविषेणकृत पद्मचरित, जिनसेनकृत हरिवंश जटिलमुनिकृत वरांगवचिर, असगरचित वीरचरित, जिनरक्षित शावकामुळे प्रसिद्ध पावलेला जयधवल, शिवय चतुर्मुख व द्रोण या ग्रंथकारांचा परिचय आहे. काल-निर्णयासाठी या सर्व उल्लेखांची मदत होते. कालाच्या दृष्टीने त्या सर्वमध्ये असग कवी अर्वाचीन होत. त्याने आपला वीरचरित हा ग्रंथ शके ११०, इ. स. १८८ मध्ये पूर्ण केला. म्हणून ही या कवीची पूर्वावधी होय. त्याची उत्तरावधी ठरविण्यास कोणतेच साधन उपलब्ध नाही. अंदाजे याचा रचनाकाल १०-११ वे शतक असेल (आपल्या कविकीर्तनात कवीने, श्वेतांबर महाकवी गोविंद व त्यांचा सनात्कु मारचरित हा ग्रंथ, यांचाही उल्लेख केला आहे हे विशेष होय- (सणकुमार जे विरइउ मणहरू, कझ गोविंदु पवरू सेयंबरू). आपल्या वर्णनासाठी कवीने जिनसेनाच्या हरिवंशपुराणाचा आधार घेतला असून त्या ऋणाचा स्पष्ट उल्लेख केला आहे. (जह जिणसेणेण कयं, तह विरयमि किं पि उद्देसं) सर्व संधीची संख्या संस्कृत हरिवंशाच्या दुपटीपेक्षा काहीशी कमी आहे. परंतु एकूण ग्रंथ प्रमाण दीडपट आहे. कारण संस्कृत हरिवंश १२००० श्लोकप्रमाण आहे तर हा ग्रंथ १८००० श्लोकप्रमाण आहे. वर्णन-वैचित्र्यामुळे विस्तार अधिक झाला आहे से वाटते. अपभ्रंश काव्यपरंपरेप्रमाणे काव्यगुणांच्या दृष्टीनेही हा ग्रंथ वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. छंदवैचित्र्याचे प्रमाणही फार आहे.

अपभ्रंश भाषेत आणखी अवनेक कर्वींनी हरिवंश-पुराणाची रचना केली आहे. स्वयंभूच्या हरिवंश पुराणातील अंतिम संधीत यशःकीर्तीचा उल्लेख आलाच आहे. त्याशिवया यशःकीर्तीने आणखी एका स्वतंत्र हरिवंश पुराणाची रचना वि. सं. १५०० किंवा १५२० मध्ये केली आहे. हा ग्रंथ योगिनीपुर (दिल्ली) मध्ये अग्रवालवंशीय गर्ग-गोत्रीय दिउढा साहूच्या प्रेरणेवरून न लिहिला आहे. यात १३ संधी किंवा सर्ग आहेत. कथानकाला जिनसेन, स्वयंभू व पुष्पदंत यांच्या रचनांचा आधार आहेसे वाटते. आणखी एक श्रुतकीर्तीचा हरिवंश पुराणग्रंथ मिळाला आहे. त्याचा लेखनकाल वि. सं. १५५३ असून त्यातील ४४ संधीत पूर्वोक्त कथानक आहे.

प्राकृत (चउपण्णमहापुरिसचरित) व संस्कृतातील त्रेसष्ठ शलाका पुरुषांच्या चरितग्रंथावलीप्रमाणे अपभ्रंश भाषेत महाकवी पुष्पदंताने (तिस्तिर्थमहापुरिसगुणलंकार) या महापुराणाची रचना केली आहे. यांच्या रचनेला केली आहे. याच्या रचनेला शके ८८१ सिद्धार्थ संवत्सरापासून आरंभ होऊन ८८७ क्रोधन संवत्सरप४यंत ६ वर्षात त्याची समाप्ती झाली त्यावेळी मान्यखेटमध्ये राष्ट्रकूट राजा कृष्ण (तृतीय) राज्य करीत होता. भरत नावाच्या त्याच्या मंत्र्याच्या प्रेरणेने कवीने या ग्रंथाची सुरवात केली. महापुराणातील एका संधीच्या आरंभी धारा नगरीच्या राजाने मान्यखेट नगरी जाळली असा उल्लेख आहे. धनपालकृत (पाइय-लच्छी-नाममाला) प्रमाणे धाराधीश हर्षदेव याने वि. सं. १०२९ मध्ये मान्यखेट नगरी लुटली व जाळली. म्हणजे ही दुर्घटना महापुराणाच्या समाप्तीनंतर ६-७ वर्षांनी घडलेली दिसते. ते व्हा त्या संधीच्या आरंभी असलेले ते संस्कृत शलोक नंतर कुणीतरी प्रक्षिप्त केले असावेत असे वाटते. या ग्रंथात व त्यांच्या दुसऱ्या ग्रंथात देखील कवीने आपला पुष्कळसा वैयक्तिक परिचय दिला आहे. त्यांच्या वडिलांचे नाव के शब्द व मातेचे नाव मुग्धादेवी होते. ते प्रारंभी शैव होते. नंतर जैनधर्मीय बनले होते. स्वतः कवी कोठेतरी भटकत असता मान्यखेट नगरीला पोहोचले. तेथे भरत मंत्र्याने त्यांना आश्रय दिला काव्यरचनेची प्रेरणा दिली. शरीराने ते कृश व कुरु प होते. मात्र कव्य-पिसल्ल, कविकुलतिलक, काव्यरत्नाकर, सरस्वतिनिलय इत्यादिक त्यांच्या पदव्या त्यांच्या काव्यप्रतिभेचा वास्तव परिचय देतात. त्यांच्या रचनेतील सौंदर्य व सौष्ठव पाहता त्या पदव्या सार्थक ठरतात. संपूर्ण महापुराण १०२ संधीत समाप्त झाले आहे. पहिल्या ३७ संधीमध्ये संस्कृत आदिपुराणाइतकाच कथाभाग आहे. त्यात आदिनाथ तीर्थकर व भरत चक्रवर्ती यांची चरित्रे आहेत. ६९ ते ७९ या ११ संधीमध्ये रामकथा आली आहे. यात उत्तरपुराणे अनुकरण आहे. परंतु तेथे सुरवातीला प्रकृत पउमचरिय, संस्कृत पचापुराण व स्वयंभूच्या अपभ्रंश (पउमचरिज) प्रमाणेच गौतममुखाने रामकथेसंबंधी त्याच शंका प्रस्तुत केल्या आहेत. ८१ ते ९२ पर्यंतच्या १२ संधीमध्ये कृष्ण-नेमिनाथ व कौरव-पांडवांचा वृत्तांत संस्कृत हरिवंश पुराणाला अनुसरून न सांगितला आहे. परंतु हे सर्व वर्णन कवीच्या असामान्य काव्यप्रतिभेमुळे फारच सुंदर व रोचक झाले असून ते मौलिक वाटते. संबंधित नगर, पर्वत, नद्या, ऋतु, सूर्य-चंद्राचे उदयास्त, युध्द, विवाह, वियोग-विलाप, विवाहादिक उत्सव आणि शृंगार इत्यादि रसांचे वर्णन कोणत्याही संस्कृत-प्रकृतमधील श्रेष्ठतम व काव्यापेक्षा कमी दर्जाचे ठरत नाही. कवीने स्वतःच एका संस्कृत शलोकात स्वतःचे रचनागुण सांगितले आहेत -

अत्र पाकृतालक्षणानि सकला नीतिः स्थितिश्च्छन्दसा -

मर्थालंकृतयो रसाश्च विविधास्तत्त्वार्थनिर्णयः ॥

किं चान्यद्यदिहास्ति जैनचरिते नान्यत्र तद्विद्यते ।

द्वावेतौ भरते शपुष्पदशनौ सिद्धं ययोरीदृशम् ॥

दुसरीकडे असे काहीच नाही की जे या जैनचरितामध्ये आले नाही, असे कवीने जे म्हटले आहे ते त्यातील विषय व काव्याची सीमा पाहता असमर्थनीय वाटत नाही.

अपभ्रंश तीर्थकरचरितग्रंथ -

पुष्पदंताच्या महापुराणानंतर संस्कृतप्रमाणेच अपभ्रंशमध्येही निरनिराळ्या तीर्थकरांच्या चरित्रावर स्वतंत्र काव्ये लिहिली गेली. (१) यशःकीर्ति याने हुंमड कुलातील सिद्धपालाच्या विनंतीवरू न (**चंदप्पह-चरित**) हा ग्रंथ अकरा संधीत रचला. वर ज्यांच्या हरिवंश पुराणाचा उल्लेख आला आहे तेच हे यशःकीर्ति होत. म्हणून सदर ग्रंथाचा लेखनकालही १५ वे शतकच होय. (२) महीचंद्र याने वि.सं. १५८७ मध्ये योगिनीपुर (दिल्ली) येथे वाबर बादशहाच्या कारकीर्दीत (**संतिणाह-चरित**) हा ग्रंथ लिहिला. अपल्या गुरुपरंपरेमध्ये कवीने माथुर-संघाय पुष्करगणातील यशःकीर्ति, मलयकीर्ति आणि गुणभद्रसूरी यांचा उल्लेख केला आहे. आणि अग्रेवालवंशातील गर्गगोत्रीय भोजराजाचा नातू व ज्ञानचंद्राचा मुलगा (साधारण) याच्या कुलाचे सविस्तर वर्णन केले आहे. (३) (**णेमिणाहचरित**) ची रचना हरिभद्र याने वि.सं. १२१६ मध्ये केली. यातील फक्त एक भाग (**सनत्कुमारचरित**) नावाने शास्त्रोक्त संपादनपूर्वक प्रकाशित झाला आहे. (४) आणखी एक (**णेमिणाहचरित**) लखमदेव (लक्ष्मणदेव) याने लिहिला आहे. या ग्रंथात चार संधी असून ८३ कडवके आहेत. कवीने आरंभी आपले निवास-स्थान, मालवदेश व गोनंद नगर याचे वर्णन व आपल्या पुरवाड वंशाचा उल्लेख केला आहे. लेखनकाल निश्चित नाही. परंतु या ग्रंथाची वि.सं. १५१० मधील एक हस्तलिखित प्रती उपलब्ध आहे. यावरू न उत्तर कालावधी निश्चित होते. (५) (**पासणाह-चरित**) ची रचना पद्मकीर्ति याने वि.सं. १९२ मध्ये केली असून त्यात १८ संधी आहेत. आपल्या गुरुपरंपरेमध्ये कवीने सेनसंघीय चंद्रसेन, माधवसेन व जिनसेन यांचा उल्लेख केला आहे. (६) दुसरा एक (**पासणाह-चरित**) ग्रंथ कवी श्रीधर याने व.सं. ११८९ मध्ये लिहून १२ संधीमध्ये पूर्ण केला आहे. कवीच्या वडिलांचे नाव गोल्ल व आईचे बील्ला असे होते. ते हरियाना येथून निघून यमुना पार करू न दिल्लीला आले. आणि तेथे अग्रवाल वंशीय नहल साहूच्या प्रेरणेने हा ग्रंथ लिहिला. (७) तिसरा एक (**पासणाह-चरित**) नावाचा ग्रंथ कवी असवाल याने लिहिला आहे. त्यात तीन संधी आहेत. हा ग्रंत संघाधिपती सोनी (सोणिय) च्या प्रेरणेने त्यांनाच ऐकविण्यासाठी लिहिला असा उल्लेख संधीच्या शेवटी मिळतो. याचा लेखनकाल समारे १५ व्या शतकाच्या आसपास असावा. (८) जयमित्र हल्ल याचा (**वड्हमाण-कब्बू**) नावाचा ग्रंथ शेवटच्या तीर्थकरांचे चरित्र वर्णन करणारा असून तो एकूम अकरा संधीमध्ये पूर्ण झाला आहे हे काव्य दवरायपुत्र संघाधिपती होलीवर्म याच्यासाठी रचले होते. वि.सं. १५४५ मधील या ग्रंथाची एक हस्तलिखित प्रती मिळाली आहे. म्हणजे मूळ ग्रंथ यापूर्वीचा असला पाहिजे. या काव्यामधील शेवटच्या सहा संधीमध्ये श्रेणिक राजाचे पूर्ण स्वरू पात चरित्र आहे. व ते स्वतंत्रही मिळते. (९) रयधु-कृत (**सम्मङ्णाह-चरित**) हा ग्रंथ १० संधीमध्ये पूर्ण झाला आहे. कवीच्या गुरु चे नाव यशःकीर्ति दिले आहे. म्हणून याचा लेखनकाल वि.सं. १५०० च्या जवळपास असला पाहिजे. (१०) नरसेन याने वि.सं. १५१२ च्या सुमारास (**वड्हमाणकहा**) हा ग्रंथ लिहिला. जैन ग्रंथावलीत जिनेश्वर सूरीच्या शिष्याने रचलेल्या अपभ्रंश महावीर चरित्राचा उल्लेख आहे.

अपभ्रंश काव्यमय चरित्रग्रंथ -

तीर्थकराच्या चरित्राशिवाय अपभ्रंशमध्ये जे दुसरे चरित्रग्रंथ काव्यमय शैलीने लिहिले आहेत ते पुढीलप्रमाणे होत-

(तिसद्विमहापुरिस-गुणालंकारू) (चे कर्ते महाकवी पुष्पदंत याने (**जसहरचरित**) व (**नायकुमारचरित**) असे दुसरे दोन ग्रंथ लिहिले आहेत. जैन साहित्यामध्ये हिसेचे दोष व अहिसेचे प्रभाव दाखविण्यासाठी यशोधर चरित्र फारच लोकप्रिय आहे. त्या विषयावर संस्कृतमधील सोमदेवाच्या यशस्तिलकचंपूपासून १७ व्या शतकापर्यंत सुमारे ३० ग्रंथ लिहिलेले आढळतात. काव्यकलेच्यादृष्टीने यापैकी संस्कृतमधील सोमदेवाचा ग्रंथ व अपभ्रंशमधील पुष्पदंताचा जसहरचरित सर्वश्रेष्ठ आहेत. हे दोन्ही ग्रंथ १० व्या शतकामध्ये पाच-सात वर्षांच्या अंतराने सामान्यतः एकाच काळी लिहिले आहेत. जसहरचरितमध्ये ४ संधी आहेत. योधेय देशाची राजधानी राजपूर येथे मारिदत्त राजाची भैरवानंद या एका कापालिकाचार्याशी भेट झाली. त्याच्या आज्ञानुसार आकाशगमिनी विद्या प्राप्त करणअयासाठी राजाने नरबली यज्ञाची तयारी केली. यासाठी राजाच्या नोकरांनी जैनमुनी सुदत्ता यांचा शिष्य अभयरू ची व त्याची बहिण अभयमती यांना पकडून आणले. त्यांच्या सौदर्याने प्रभावित झाल्याने राने तांचा वृत्तांत विचारला. तेव्हा अभयरू चीने आपल्या पूर्वजन्माचा वृत्तांत सागण्यास सुरवात केली(- माझे नांव यशोधर होते. मी अवंति देशातील उज्जयनीचा राजा यशोबंधुर यांचा नातू व राजपूत यशोर्ह यांचा मुलगा होतो. (संधी १) आपली राणी अमृतमती हिलला एका कुबड्याशी व्यभिचार करताना

पाहिल्याने विरक्त होऊन यशोधराने मुनिदीक्षा घेण्याचा विचार केला. परंतु त्याला त्याच्या आईने विरोध केला. अमृतमतीने विष देऊन दोघांनाही ठार केले. तर आई व मुलाने नानाप्रकारच्या पशुयोनीत परिभ्रमण केले. त्या त्या योनीमध्ये त्याचा मुलगा जसवई व ताची ती व्यभिचारिणी पत्नी अमृतमती या दोघांनी त्या पशूना कित्येक वेळा ठार केले (सं. २). विविध पशुयोनीत दुःख भोगून शेवटी ते दोन्ही जीव जसवईचा मुलगा व मुलगी होऊन जन्मले. एकदा जसवई शिकारीसाठी वनात गेला. तेथे त्याला सुदत्तमुनी भेटले. त्या मुनीवर त्याने कुत्रे सोडले. परंतु मनीच्या प्रभावाने कुत्रे नम्र होऊन त्या मुनीना नमन करू लागले. तेव्हा एका श्रेष्ठीने राजाला मुनीचे महात्म्य सांगितले. ते राजाला पटले मुनी अवधिनी आहेत हे जाणून राजाने त्यांना आपलया भूतकालीन आई, वडील व आजीचा वृत्तांत विचारला. तेव्हा त्यांच्या भवभ्रमणाचा सर्व वृत्तांत सांगून राजाचे वडील व आजी हे सध्या अभयरु ची वआणि अभयमती नावाने तुझ्याच पोटी मुलगा व मुलगी होईन जन्मले आहेत असे मुनीने स्पष्ट करू न सांगितले. (सं. ३). हा वृत्तांत ऐकून संसाराचे वैचित्र्य व असारता जाणून जसवईने दीक्षा घेतली. राजाच्या मुलामुलीलाही पूर्वभवाचे स्मरण झाले. त्यांनी क्षुल्लकाची दीक्षा घेतली. पुढे सदत्त मुनीबरोबर विहार करीत असताना मरिदत्त राजाच्या नोकरंनी त्यांना पकडून आणले. हा वृत्तांत ऐकून राजा मरिदत्त, त्याची राणी चंडमारी व पुरोहित भेरवानंद या सर्वांना वैरोग झाले. आणि त्यांनी सुदत्तमुनीजवळ दीक्षा घेतली (सं. ४). हे कथानक पुष्पदंताने मोठ्या काव्यमय स्वरू पात सादर केले आहे. (प्र. कारंजा, १९३२).

पुष्पदंत कवीने (**नायकुमारचरित**) मध्ये श्रुतपंचमीच्या कथेचे महात्म्य प्रगट करण्यासाठी कामदेवाचा अवतार नागकुमार याचे चरित्र ९ संधीमध्ये सांगितले आहे:- मध्यदेशातील कनकपुर नगरात राजा जयंधराला विशालनेत्रा राणीपासून श्रीधर नावाचा मुलगा झाला. नंतर सौराष्ट्र देशातील गिरिनगरची राजकुमार पृथ्वीदेवी इचे चित्र पाहून जयंधर राजा तिच्यावर मोहित झाला व त्याने तिच्याशी लग्न केले (सं. १). कालक्रमाने पृथ्वीदेवीलाही एक मुलगा झाला. तो लहानपणी जिनमंदिरातील विहिरीत पडला पण नागकुमारीने त्याचे रक्षण केले. त्यावरु न त्याचे नाव नागकुमार असे पडले (सं. २). नागकुमार विविध विद्या संपादून तरुण झाला. त्याच्यावर मनोहरी व किन्नरी नावाच्या दोन नृत्यांगना मोहित झाल्या. त्यांचा विवाह झाला. त्याची आई व सावत्र आई यांच्यातील द्वेष वाढला. त्याचा सावत्र भाऊ श्रीधरही त्याचा द्वेष करू लागला. त्याचा खून करणअयाचा प्रयत्न करू लागला. त्याच सुमारास एका मदोन्मत्त हत्तीने धुमाकूळ माजविल्याने सारी नगरी व्याकूळ झाली. त्याच्यावर ताबा भिळविण्यास श्रीधर असमर्थ ठरला. परंतु नागकुमारने पराक्रमाच्या बळावर त्या मत्त हत्तीला वश केले. त्यामुळे दोघातील मत्सरभाव अधिक तीव्र झाला (सं. ३). नागकुमाराच्या पराक्रमाची ख्याती वाढली. एक भविष्यवाणी ऐकून मथुरेचा राजकुमार व्याल हा त्याचा अनुचर बनला. नागकुमाराला आपल्या शत्रू समजून श्रीधराने त्याला मारण्यासाचा प्रयत्न केला. तेव्हा संकट टालण्यासाठी वडिलाने नागकुमाराला काही काळ देशांतर करण्याचा आदेश दिला (सं. ४). राजधानी सोडून नागकुमार मथुरेला पोहोंचला. तेथे त्याने कान्यकुञ्जचा राजा विनयपाल ॅयाची कन्या शीलवतीला बंदीवासातून सोडवून तिला तिच्या पित्याकडे पाठविले. तेथून तो कश्मीरला गेला. तेथे त्याने राजा नंदाची मुलगी त्रिभुवनरती इचा वीणावादनात पराभव करू न तिच्याशी विवाह केला. तेथून रम्यक वनात गेला. तेथी कालगुंफे मध्ये राहण्याच्या भीमासुराने त्याचे स्वागत केले (सं. ५). आपला मार्गदर्शक शबराच्या मदतीने तो कांचनगुहेत पोहोंचला. तथे त्याने नानाप्रकारच्या विद्या सध्य केल्या आणि राजा जितशत्रुने कालवैतालगुहेत साचवलेली अलोट धनसंपत्त भिळविली. त्यानंतर त्याची गिरिशिखरचा राजा वनराज याच्याशी भेट झाली. त्याची मुलगी लक्ष्मीमती इच्याशी त्याने विवाह केला. तेथे श्रुतधर मुनीजवळ त्याने ऐकले की, वनराज हा किरात नसून पंद्रवर्धनच्या राजघराण्यातील वंशज असून तीन पिढ्यपूर्वी त्यच्य पूर्वजांना त्यंच्या भाऊबंदांनी पळवून लावले होते. नागकुमाराच्या आदेशाप्रमाणे वयाल पुंद्रवर्धनला गेल आणि त्याने वनराजाला तथील राजयवर बसविले (सं. ६). तदनंतर नागकुमार ऊर्जयंत पर्वताकडे निघाला. मध्यांतरीच सिंध देशाचा राजा चंडप्रद्योत याने गिरिनगरवर आक्रमण केलयाच वार्त ऐकून तो तथे गला. आणि तयने आपलया ममच रक्षण केले. त्याची मुलगी गुणवती बरोबर विवाह केला. पुढे त्याने अलंघनगरचा अत्याचारी राजा सुकंठ याला कंठस्नान घातले. रुक्मिणी नावाच्या त्याच्या मुलीशी विवाह केला (सं. ७). महावालकदनन उज्ज्यनीच्या अविद्यीय राजकन्येची वार्ता ऐकून नागकुमार तेथे गेला व तयाने तिच्याशी लग्न केले. तेथून पढे तो किंजिंधमलय येथे गेला. मृदंगवादनामध्य राजकन्येचा परळभव करू न तिच्याशी विवाह केला. नंतर

तोयावली द्वीपास गला आणि विदयसामर्थ्याने तेथील बंदसत कन्यकांची सुटका केली. (सं. ८). पाण्ड्य देशातून प्रवास करीत नागकुमार आंध देशातील दंतिपुरात आला. तेथिल राजकन्येशी विवाह केला. नंतर पिहितास्त्रव मुर्नींची भेट झाली. त्यांच्याजवळ त्याने आपली व प्रिय पत्नी लक्ष्मीमतीची पूर्वभवावली व श्रुतपंचमीवताच्या उपवासाचे फळ ऐकले. त्याच वेळी त्याच्या वडिलांचा मंत्री नयधर त्याला परत नेण्यासाठी तेथे पहांचला. श्रीधराने दीक्षा घेतली होती. नागकुमाराला राज्याभिषेक करू न त्याच्या आई-वडिलांनाही दीक्षाघेतली. नागकुमाराने दीर्घकाल राज्य केले. अंती देवकुमार मुलाला राज्य देऊन वयालादिक क्षत्रियांसह त्याने दिगंबर दीक्षा घेतली. मरणोत्तर ते स्वर्गाला गले (सं. ९) या जटिल कथानकाला पुष्पदंतांनी विविध वर्णने, नाना छंद, रसात्मक व भावात्मक चित्रण इतियादिक काव्यगुणांनी अतीव रोचक बनवून सादर केले आहे. (प्र. कारंज, १९३३)

भविसयत्तकहा (भविष्यदत्तकथा) चे कर्ते धनपाल वैश्य जमातीच्या धक्कड वंशामध्ये जन्मले होते. त्याच्या वडिलांचे नाव माएसर व आईचे नाव धनश्री होते. यांचा काळ निश्चित नाही. अंदाजे १० वे शतक असावे. या ग्रंथांत २२ संधी आहेत. चरित्रनायक भविष्यदत्त एक वाणीकपुत्र आहे. तो बंधुदत्त या आपल्या भावाबरोबर व्यापारासाठी परदेशाला जातो. तेथे धन मिळवितो व विवाह ही करतो. पण बंधुदत्त त्याला वरचे वर फसवून त्रास देतो. त्याला एक द्वीपामध्ये एकट्याला सोडून त्याच्या बायकोबरोबर घरी परत येतो. तिच्याशी लग्न करू अिच्छितो. परंतु एका यक्षाच्या मदतीने भविष्यदत्तही मध्यंतरीच घरी येतो. पुत्राला वारसा देऊन मुनी बनतो. हे कथानक देखील श्रुतपंचमीवताचे माहात्म्य प्रगट करण्यासाठी लिहिले आहे. ग्रंथातील अनेक प्रकरणे मोठी सुंदर व रोचक आहेत. बालक्रीडा, समुद्रप्रवास, जहाजाचा नाश, उजाड नगर, विमानप्रवासादिक वर्णने वाचण्यासारखी आहेत. कवीच्या काळी विमान असेल किंवा नसेल परंतु विमानाचे वर्णन मात्र जिवंत आहे. (प्र. गायकवाड ओरि. सिरी. बडोदा १९२३).

करकं डचरिउ ग्रंथाचे कर्ते कनकामर याने आपला स्वतःचा परिचय दिला आहे. त्यांचा वंश द्विज व गोत्र चंद्रर्षी होते. वैराग्याने त्यांनी दिगंबर दीक्षा घेतली. त्यांच्या गुरु चे नाव बुधमंगलदेव होते. आसाई नगरीच्या एका राज्यमंत्र्यावरील अनुरागाने हे चरित्र लिहिले. या राज्यमंत्र्यावर विजयपाल राजाचे प्रेम होते. न-पभूपाल किंवा निजभूपाल याचा आवडता असून तो कर्णनरेन्द्राचा नर्मसचिव होता. आहुल, रल्हू व राहुल ही त्याची तीन मुलेही मुनिभक्त होती. कनकामराने उल्लेखिलेला कर्ण हा कलचूरिवंशीय राजा असून विजयपाल हा त्याचा समकालीन चंदेलवंशीय राजा होता. यावरु न या ग्रंथाचा लेखनकाल इ. स. १०५० च्या आसपास असला पाहिजे. शिवाय कवीने स्वयंभू व पुष्पदंतांचा उल्लेख केला आहे. त्यावरु न त्याचा काल इ. स. १६५ च्या नंतरचाढरतो. ही रचना १० संधीत पूर्ण इताली आहे. कथानायक करकंड हे जैन व बौद्ध परंपरेत एक प्रत्येकबुद्ध मानले गेले आहेत. ते अंग देशातील चंपा नगरीचा राजा धाडीवाहन व राणी पद्मावती यांचे पुत्र होते. परंतु एका मस्त हत्तीने राणीला वनात पळविल्याने त्यांचा जन्म दंतिपुराजवळील स्मशानात झाला. त्यांचे पालन व शिक्षण एका मातंगाने केले. दंतिपुरचा राजा निपुत्रिक मेल्यावर दैवयोगाने तो तेथील राजा झाला. चंपानरेश धाडीवाहन याने मांडलिकत्व स्वीकारण्यासाठी त्यांच्याकडे प्रस्ताव पाठविला. त्याला न जुमानता करकंडने चंपानगरीवर स्वारी केली. अशारीतीने पितापुत्रामध्ये जेव्हा घनघोर युद्ध जुंपले तेव्हा त्याची आई प्रगट झाली व तिने युद्ध टाळून पितापुत्रांची ओळख करू न दिली. तेव्हापासून करकंड चंपापूरचाही राजा झाला. दक्षिणेकडील चोळ, चोर व पांड्य देशावर विजय मिळविण्यासाठी दण्डयात्रा केली. रस्त्यात तेरापूरजवळील पर्वतावर एका प्राचीन जैन गुंफेचा शोध लावला आणि १-२ नव्या गुंफा बनविल्या. नंतर त्याने सिंहलद्वीपापर्यंत प्रदेश जिंकला. पुष्कळ राजकन्यांशी विवाह केला. शेवटी शीलगुप्त मुनीजवळ धर्मोपदेश ऐकून दीक्षा घेली, व मोक्षाला गेला. या आख्यानामध्ये लहान लहान उपकथा करकंडाच्या शिक्षणासाठी मातंगाने सांगितल्य आहेत. तीन अवांतर कथा इतक्या मोठ्या आहेत की, त्या पूर्ण एक-एक संधी व्यापतात. पाचव्या संधीत तेरापूरच्या प्राचीन गुंफेची निर्मिती व पर्वतावरी जिनमूर्तीची स्थापना यासंबंधी वृत्तांत आल आहे. सहावा संधीत मदनावली या करकंडच्या प्रिय पत्नीचे एक दुष्ट हत्तने हरण केल्यावर वियोगदुःख कमी करण्याठी नरवाहनदत्त राजाची उपकथा सांगितली आहे. आणि आठव्या संधीत मदनावली या करकंडच्या प्रिय पत्नीचे एका दुष्ट हत्तीने हरण केल्यावर वियोगदुःख कमी करण्यासाठी नरवाहनदत्त राजाची उपकथा सांगितली आहे. आणि आठव्या संधीत रतिवेगा या करकंडाच्या पत्नीला पतिविरहात तिचे सांतवन करण्यासाठी एका देवीने अरिदमन व

रत्नलेखा यांचा वियोग व पुनर्मीलन यासंबंधी कथा सांगितली. या ग्रंथात स्मशान, गंगानदी, प्राचीन जिनमूर्ती भूमीतून काढणे व रतिवेगाकृत विलास इत्यादीचे वर्णन फारच सुंदर जमले आहे. (प्र. कारंजा, १९३७)

(पउमसिरी-चरित) (पद्मश्रीचरित) यांचा लेखक धाहिल याने स्वतःची थोडीशा माहिती दिली आहे. त्यांच्या वडिलांचे नाव पाश्वर्व व आईचे नाव महासती सूराई (सूरादेवी) असून ते शिसुपालकाव्यकर्ते कवी माघ यांच्या वंशात जन्मले होते. त्यांचा काल निश्चित नाही. परंतु या ग्रंथाची वि. सं. १९११ मधील एक प्राचीन प्रती मिळाली आहे. त्यावरू न त्याची उत्तरावधी निश्चित ठरते. या ग्रंथात संधी ४ आहेत. नायिका पद्मश्री तिच्या पूर्वजन्मात एक श्रेष्ठिकन्या होती. बालपणी विधवा होऊन आपले दोन भाऊ व भावजया यांच्यासह एकीकडे ईर्षा आणि संताप तर दुसरीकडे धर्मसाधना असा द्वंद्वामध्ये जगत होती. दुसऱ्या जन्मात पूर्व पुण्याईने ती राजकन्या झाली. परंतु शेष पापामुळे तिला पतिविरहाचे दुःख भोगावे लागले. तरीपण संयम व तपश्चर्या यांच्या जोरावर शेवटी केवलज्ञानाची प्राप्ती होऊन ती मोक्षाला गेली. या काव्यातील प्रदेश, नगरवर्णन, मनोदाहचित्रण, संध्यासमय, चंद्रोदयादिक नैसर्गिक वर्णन फारच ललित आहे. (प्र. सिंधी जैन सिरीज, मुंबई, सं. २००५).

(सणंकु मारचरित) (सनत्कु मारचरित) चे कर्ते हरिभद्र हे श्रीचंद्रचे शिष्य व जिनचंद्राचे प्रशिष्य होत. त्यांनी आपल्या (णेमिणाह-चरित) ची रचना वि. सं. १२१६ मध्ये पूर्ण केली. त्याच ग्रंथातील ४४३ ते ७८५ पर्यंतच्या ३४३ रञ्जाछंदातील काव्यरचनाम्हणजेच प्रस्तुत कृती होय. याची स्वतंत्रतीतीने संपादन व प्रकाशन झाले आहे. कथानायक सनत्कुमार गजपुराधिपती अश्वसेनाचा मुलगा होय. त्याने एकदा मदनोत्सवाच्या वेळी वेगवान घोड्यावर स्वार होून देशोदेशी प्रवास केला. राजधानीत हाहाकार माजला. ताचे मित्र त्याला शोधण्यासाठी निघाले व मानस सरोवराजवळ पोहोचले. तेथे एका किन्नरीच्या तोंडून सनत्कुमाराचे गुणगान ऐकून त्याचा पत्ता काढला. मध्यंतरी सनत्कुमाराने अनेक सुंदर मुलीबरोबर विवाह केला. होता. मित्राच्या मुखातून आई-वडिलांचा शोक ऐकून तो गजपूराला परतला. वडिलाने त्याला गादीवर बसवून आपण दीक्षा घेतली. सनत्कुमार आपल्या पराक्रमाने दिग्विजय मिळवून चक्रवर्ती झाला. शेवटी दीक्षा घेतली. या साध्या कथानकाला कवीने आपल्या प्रतिभेच्या जोरावर पुष्कळच ओजस्वी केले आहे. यात ऋतूंची वर्णने फारच मनोहर आहेत. (डॉ. याकोबी-रोमनलिपिबाद्द-संपादित, जर्मनी, १९२१).

या प्रकाशित चरित्राशिवाय अनेक हस्तलिखित अपभ्रंश चरित्रग्रंथ निरनिराळ्या जैन शास्त्रभांडारात उपलब्ध असून प्रकाशनाची वाट पाहात आहेत. त्यापैकी काही महत्वाचे ग्रंथ पुढील प्रमाणे - वीरकृत (**जंबूसामी चरित**) (वि. सं. १०७६), नयनंदिकृत (**सुंदसण-चरित**) (वि. सं. ११००), श्रीधरकृत (**सुकुमाल-चरित**) (वि. सं. १२०८), देवसेनगणिकृत (**सुलोचना-चरित**) (संह (वा सिध) कृत (**पञ्जण्णचरित**) (१२-१३ वे श.), लक्ष्मणकृत (**जिणदत्त-चरित**) (वि. सं. १२७५), धनपालकृत (**बाहुबलि-चरित**) (वि. सं. १४५४), रयधूकृत (**सुकोसल-चरित**) (वि. सं. १५७९)(भगवतीदासकृत (**ससिलेहा**) किंवा मृगांकलेखाचरित (वि. सं. १७००)(शिवाय हरिदेवकृत (**मयणपराजय**) आणि जिनप्रभसूरिकृत (**मोहराजविजय**) अशीही काव्ये आहेत. त्यात तप, संयम इत्यादिक गुणांना मूर्तिमंत पात्राचे रूप देऊन मोहराज व जिनराज यांच्यातील युद्धाचे चित्रण केले आहे.

अपभ्रंश लघुकथा -

आरंभीच सांगितले आहे की, या चरित्र काव्याचा मूळ उद्देश एखाद्या जैन व्रताचा महात्म्य प्रगट करणे असा असतो. याच हेतूने अनेक लहान कथाही लिहिल्या गेल्या. त्यापैकी काही विशेष लघुकथालेखक व त्यांच्या कृती अशा -- नयनंदिकृत **सकलविधि-विधाणकहा** (वि. सं. ११००), श्रीचंद्रकृत **कथाकोष** किंवा **रत्नकरंड** शास्त्र (वि. सं. ११२३), अमरकीर्तिकृत (**छक्कम्मोवएसु**) (वि. सं. १२४७), लक्ष्मणकृत (**अणुवयरयणपईउ**) (वि. सं. १३१३), आणि रयधूकृत पुण्णासवकहाकोसो (१५ वे श.), याशिवाय अनेक व्रतकथा स्फुटल पानेही मिळतात(- बालचंद्रकृत (**सुगंधदहमीकहा** (व णिहसत्तमीकहा), **विनयचंद्रकृत** (**णिझारपंचमीकहा**), यशःकीर्तिकृत (**जिणरत्तिविहाणकहा** (व रविव्रत-

कहा(, अमरकीर्तिकृत (पुरंदरविहाणकहा(इत्यादि. यातील काही, विशेषतः विनयचंद्रकृत (णिज्ञ अपरंचमीकहा(, अपभ्रंश मधील गीतिकाव्याचे सुंदर व सरस उदाहरण होत.

अन्यप्रकारच्या अपभ्रंशकथाही उल्लेखनीय आहेत. हरिभद्राने प्रकृतमध्ये (धूर्ताख्यान(नावाने ज्या कथा लिहिल्या आहेत त्यातून कित्येक अतिरंजित पौराणिक घटनांवर उपहासात्मक (व्यंगात्मक) काव्यरचना केली आहे. त्यांचेच अनुकरण करू न अपभ्रंशमध्ये हरिषेण याने अकरा संधीत व (धम्मपरिक्खाठ नावाचा ग्रंथ वि सं. १०४४ मध्ये लिहिला. त्याचप्रमाणे श्रुतकीर्तीनेही १५ व्या शतकात (धम्मपरिक्खा(नावाचाच ग्रंथ लिहिला आहे.

प्रथमानुयोग

संस्कृत पुराण -

प्राकृतमध्ये कथा साहित्याचा प्रारंभ रामकथापासून होतो. संस्कृतामध्ये ही तीच गोष्ट आढळते. रविषेणकृत पद्मचरिताची रचना ग्रंथांतर्गत उल्लेखावरू न वीरनिर्वाणानंतर १२०३ वर्. अंनी म्हणजे इ. सं. ६७६ मध्ये झाली. हा ग्रंथ विमलसूरिकृत पउमचरित समोर ठेवून लिहिला असावा असे वाटते. याची बहुभाग रचना अनुष्टुप वृत्तांत झाली आहे. दोन्हीतील विषय आणि वर्णन अध्यायानुसार व श्लोकानुसार देखील समान आहे. मात्र पद्मचरितात वर्णनविस्तार काही काही ठिकाणी अधिक प्रमाणात आहे. त्यामुळे त्याचा विस्तार प्राकृत पउमचरितपेक्षा दिडपटीहूनही जास्त आहे. (प्र. हिंदी अनुवादासह, भारतीय इनापीठ काशी, १९५८-५९)

पद्मचरितानं मतर संस्कृतातील दुसरा पौराणिक ग्रंथ जिनसेनाचे हरिवंशपुराण होय. हा ग्रंथ शते ७०५, इ. सं. ७८३ मध्ये जेव्हा समाप्त झाला तेव्हा उत्तर भारतात इंद्रायुध, दक्षिणेत कृष्णपुत्र श्रीवल्लभ, पूर्वेस अवंतिराज, पश्चिमेस वत्सराज आणि सौरमंडलामध्ये वीरवराह राजे राज्य करीत होते. या ग्रंथात ६६ सर्ग असून त्याचा एकूण विस्तार १२००० श्लोकाइतका आहे. येथेही सामान्यतः अनुष्टुप छंदाचा उपभोग केला आहे. परंतु काही सर्गामध्ये द्रुतविलंबित, वसंततिलका, शार्दूलविक्रिडित इत्यादि छंदांचा उपयोग केला आहे. हरिवंशीय २२ वे तीर्थकर नेमिनाथ यांचे चरित्र वर्णन करणे हा या ग्रंथाचा मुख्य विषय होय. परंतु प्रस्तावनाऱ्य पाने येथे बाकीच्या शलाका पुरुषांचे हि वर्णन आहे. ताचप्रमाणे त्रिलोक व जीवादिक ६ द्रव्ये यांचेही वर्णन आहे. यादव ही हरिवंशाची एक शाखा होय. या यदुवंशातील शौरीपूरचा राजा वसुदेव याला रोहिणी व देवकी नावाच्या दोन पत्नीपासून अनुक्रमे बलदेव व कृष्ण असे ैन पुत्र जन्मले. वसुदेवाचा ज्येष्ठ बंधू समुद्रविजय व त्याची पत्नी शिवादेवी यांना अरिष्टनेमि नावाचा मुलगा जन्मला. तरुण झाल्यावर यांचा विवाह राजमती नावाच्या राजकन्येशी निश्चित झाला. विवाहाच्या वेळी यादवांच्या मांस-भोजनासाठी बांधून ठेवलेल्या पशूना पाहून करूणा उत्पन्न झाल्याने नेमिनाथाने मनद्रवले आणि विरक्त होऊन विवाह न करताच त्याने दीक्षा घेतली. त्यांना केवलज्ञानप्राप्त झाला. हेच जैनांचे २२ वे तीर्थकर होत. प्रसंगी कौरव-पांडवांचा व बलराम-कृष्णांच्या वंशजांचाही वृत्तांत दिला आहे. या ग्रंथात वसुदेव-भ्रमणाचा वृत्तांत विस्ताराने दिला आहे, त्यावरू न वसुदेवहिंडीचे स्मरण होते. मात्र नेमिनाथाचे चरित्र या पूर्वीच्या ग्रंथात स्वतंत्रपणे आढळत नाही. उत्तराध्ययन सूत्रातील (रहणेमिज्जं(या २२ व्या अध्यायामध्ये यांचे चरित्र निश्चितपणे आहे. परंतु तेथे केवळ ४९ गाथा असून वृत्तांत फारच त्रोटक आहे. पउमचरितं ग्रंथाच्या परिचयामध्ये ग्रंथकार विमलसूरीचाही एक अप्राप्य (हरिवंशचरित्र(नावाचा स्वतंत्र ग्रंथ असल्याचा संभव व्यक्त केला आहे. जर असा ग्रंथ असेलच तर तोच प्रस्तुत ग्रंथाचाही आधार असणे शक्य आहे. या ग्रंथातील चारू दत्त-वसंतसेनेचा सविस्तर वृत्तांत मृच्छकटिकाचा आधार असल्यास आशर्य नव्हे. (प्र. हिंदी अनुवादासह, भारतीय झानपीठ, काशी १९६२).

सकलकीर्तिकृ-त (वि. सं. १४५० ते १५१०) हरिवंशपुराणामध्ये ३९ सर्ग आहेत. मात्र १५ सर्गांच्या पुढे तो ग्रंथ सकलकीर्तिशिष्य जिनदास याने लिहिला आहे. यात रविषेण व जिनसेन यांचा

उल्लेख आहे. आणि त्यांच्या ग्रंथाच्या आधारेच हा ग्रंथ रपचला असावा. शुभचंद्रकृत पांडवपुराण (इ. स. १५५१) याला जैन महाभारत देखील म्हणतात. यातील कथावर्णन जिनसेन-गुणभद्रकृत पुराणावर अधिष्ठित आहे.

मलधारी देवप्रभसूरिकृत पांडव-चरित्रामध्ये (इ. सं. सुमारे १२००) १८ सर्ग असून त्यांत महाभारतातील १८ पर्वात्मक कथानक थोडक्यात सांगितले आहे. सहाव्या संर्गात घूतक्रीडेचे वर्णन आहे. घूताचे दुष्परिणाम उदाहरणाने स्पष्ट करण्यासाठी विदुराने सांगितलेली नल-कूबर (नल-दमयंती) यांची कथा दिली आहे. कूबर हा नलाचा भाऊ होता. सोळाल्या सर्गामध्ये अरिष्टनेमि तीर्थकरांचे चरित्र आहे. आणि अठराव्यामध्ये त्यांचा व पांडवांचा मोक्ष आणि बलदेव-स्वर्गगमन यासंबंधी वृत्तांत आहे. या पुरुणाचे गद्यमय रूपांतर राजविजयसूरिशिष्य देवविजयगणी (इ. सं. १६०३) याने केले आहे. यामध्ये काही श्लोक देवप्रभच्या ग्रंथातून व काही दुसरीकडून उद्धृत केले आहेत.

संस्कृतमधील तिसरी महत्त्वाची पौराणिक रचना **महापुराण** होय. याचे आदिपुराण व उत्तरपुराण असे दोन भाग आहेत. आदिपुराणात ४७ पर्व असून त्याचा विस्तार १२००० श्लोकप्रमाण आहे. यातील पहिले ४२ व ४३ व्या पर्वाचा काही भाग जिनसेन यांनी रचला असून आदिपुराणाचा उरलेला भाग व संपूर्ण उत्तर-रपुराण याची रचना गुणभद्र नावाच्या त्यांच्या शिष्याने केली आहे. या रचनेची पूर्ण समाप्ती शके ८२० च्या पूर्वी झालीहोती. आदिपुराणाच्या प्रस्तावनेत सिध्दसेन, समंतभद्र, श्रीदत्त, प्रभाचंद्र, शिवकोटी, जटाचार्य, काणभिक्षु, देव (देवनंदी पूज्यपाद), भट्टाकलंक, श्रीपाल, पात्रके सरी, वादीभसिंह, वीरसेन, जयसेन व कवि परमेश्वर या आचार्याची स्तुती केली आहे. गुणाढ्यकृत बृहत्कथेचाही उल्लेख आहे. संपूर्ण आदिपुराणामध्ये प्रथमतीर्थकर आदिनाथांचे चरित्र आह. यातील सर्व वर्णन फारच विस्तृत असून त्याची भाषा शैलीतील लालित्य आणि अलंकार इत्यादि काव्य-गुण यांनी हा ग्रंथ समलंकृत आहे. जैन धर्मसंबंधी प्राय: संपूर्ण परिचय यामध्ये ग्रथित झाला आहे. यामुळे हा ग्रंथ एक ज्ञानकोष बनला आहे. बाकी २३ तीर्थकरादिक शलाका पुरुषांची चरित्रे उत्तरपुणामध्ये आदि पुराणाच्या अपेक्षेने थोडक्यात सांगितली आहेत. अशारीतीने सर्वप्रथम याच ग्रंथामध्ये ६३ शलाका पुरुषांची चरित्रे एकत्रित शास्त्रोक्त पद्धतीने लिहिलेली आढळतात. उत्तरपुराणातील ६८ व्या पर्वामध्ये रामचरित्र आहे. हे चरित्र पउमचरिअमधील विमलसूरीच्या वर्णनापेक्षा पुष्कळ गोष्टीमध्ये राज्य करीत होता. तेथे सुबाला राणीपासून रामाचा आणि कैकेयीपासून लक्ष्मणाचा जन्म झाला. सीतीचे जन्म मंदोदरीच्या पोटी झाला होता. परंतु तिला अनिष्ट समजून रावणाच्या आज्ञेप्रमाणे पेटीत ठेवून मरीचीच्या हस्ते मिथिला येथे जमिनीत पुरण्यात आले. पण ती जनक राजाला मिळाली. दशरथ राजाने नंतर आपली राजधानी अयोध्या येथे स्थापिली. जनकाने यज्ञप्रसंगी रामाला निमंत्र

ण देऊन त्याच्याबरोबर सीतेचा विवाह करू न दिला. रामाच्या वनवासाबद्दल या ठिकाणी काहीच उल्लेख नाही. आपल्या पूर्वजांची राज्यधानी वाराणसी नगरी पाहण्यासाठी राम सीतेसह तेथे गेला होता. तेव्हा तेथील चित्रकूट घनातून रावणाने सीतेचे अपहरण केले. येथे सीतेच्या आठ मुलांचा उल्लेख आहे. पण त्यात लव-कुश नावे नाहीत. लक्ष्मण एका असाध्या रोगामे मरण पावला. रामाने पृथ्वीसुंदर नावाच्या लक्ष्मणपुत्राला राजा व अजितंजय नावाच्या आपल्या मुलाला युवराज करून सीतेसह जिनदीक्षा घेतली. अशारीतीने या कथेचा मूलस्त्रोत पउमचरियपेक्षा सर्वतः भिन्न आहे. यातील काही गोष्टी बोध व वैदिक परंपरेतील रामकथेशी जुळतात. पालीमधील दशरथ जातकात दशरथाला वाराणसीचा राजा म्हटले आहे. परंतु हा गर्भ तिला रावणाच्या गैरहजेरीत राहिल्याने तो लपविण्यसाठी ती विमानात बसून कुरु क्षात्राला गेली आणि तो गर्भ तेथे जमिनीत पुरला. तेथून सीता जनकाला मिळाली. उत्तरपुराणातील अन्य वैशिष्ट्यांच्या मूलस्त्रोताचा पत्ता लागणे कठिण आहे. या पुराणामध्ये कित्येक महापुरुषांची नावे वैदिक पुराणांप्रमाणेच असून त्यावर नाना प्रकारचे संस्कार करू नही वैदिक परंपरेचा छाप स्पष्ट दिसतो. जयधवलाच्या प्रशस्तीत जिनसेनांनी स्वतःचे वर्णन दिले आहे. त्यांचे कान झानरू पी सुईने टोचले होते. ते शरीराने कृश असले तरी तपाने मुळीच नव्हते. ते रू पना सुंदर नसले तरी सरस्वती त्यांच्या मागे लागली होती, जणू तिला दुसरी कडे आश्रय मिळत नव्हता. त्यांचा वेळ अव्याहत झाऊनसाधनेत जात असे. तत्त्वज्ञानी त्यांना झानपिंड म्हणत असत, इत्यादि. (प्र का. हिंदी अनुवादासह, भारतीय इग्नोरेंट, काशी, भाग १ ते ३, १९५१ ते ५४).

यांच्या विनंतीवरू न इ. स. १९६० ते १९७२ च्या कालखंडात रचले. यातील दहा पर्वामध्ये ६३ शलाका पुरुषांची चरित्रे दिली आहेत. सातव्या पर्वातील रामकथा प्राकृत पउमचरिय व संस्कृत पद्मपुराण यांना अनुसरू न लिहिली आहे. दहाव्या पर्वात महावीर तीर्थकरांचे जीवन चरित्र आहे. हे महावीर चरित्र स्वतंत्रपणे ही ग्रंथरू पाने उपलब्ध आहे. यात सामान्यपणे आचारांग व कल्पसूत्रातील सर्व वृत्तांत अंतर्भूत केला आहे. तरीपण मूळ घटनांचा विस्तार व काव्य मात्र हे मंदिराचे स्वतःचे ओ. येथे महावीरीच्या मुख्यातून वीरनिर्वाणानंतर १६६९ वर्षांनी होणारा आदर्श राजा कुमारपाल यासंबंधी भविष्यवाणी करविली आहे. यामध्ये राजा श्रेणिक, युवराज अभय व रौहिणी योर इत्यादीची अनेक उपकथानके आहेत. या ग्रंथाचा अंतिम भाग-परिशिष्ट पर्व-वस्तुतः एक स्वतंत्र ग्रंथ असून ऐतिहासिक मूल्याने फार महत्त्वाचा आहे. यामध्ये महावीरानंतर होऊन गेलेल्या केवलज्ञानी शिष्यांची व दशपूर्वी आचार्यांची परपरा दिली आहे. या भागाला (स्थविरावलिचरित) असेही म्हणतात. ही कवेळ आचार्यांची नामावली नसून त्यांच्याशी संबंधित अशा मोठ्या कथा आहेत. निर्युक्ति, भाष्य चूर्ण इत्यादिक टीका ग्रंथ आणि मौखिक परंपरा यामधून त्या कथा संकलित केल्या आहेत. स्थूलभद्र आणि कोषा नावाची वेश्या यांचे उपाख्यान(कुबेरसेना गणिके चा मुलगा कुबेरदत्त व मुलगी कुबेरदत्ता यांच्यातील परस्पर प्रेमाची कथा(आर्य स्वयंभव याने आपला मुलगा मनक याच्या बोधासाठी रचलेल्या दशवैकालिक सूत्राचा वृत्तांत(आगमाच्या संकलासंबंधी उपाख्याने(नंदराजवंशासंबंधी कथानक(चाणक्य व चंद्रगुप्त यांनी केलेल्या नंदांच्या राजवंशाच्या नाशाचा वृत्तांत इत्यादि घटना अनेक दृष्टीने महत्त्वाच्या आहेत. ग्रंथकर्त्त्यांने आपल्या या पुराणाला महाकाव्य म्हटले आहे. जरी या ग्रंथाचा बहुभाग कथामय आहे, रचनाशैली पुरुणांप्रमाणे सरळ व स्वाभाविक आहे तरी त्यात अनेक टिखाणी रस भाव व अलंकार यांचा अंतर्भूत अशात्तन्हेने केला आहे की, याला महाकाव्यही म्हणणे योग्य ठरते.

तेराव्या शतकातील माळव्याचे सुप्रसिद्ध लेखक पडित आशाधर यांच्या (त्रिशष्ठिस्मृतिशास्त्र) ग्रंथातही वरील ६३ शलाका पुरुषांचे चरित्र सापेक्षाने थोडक्यात वर्णन केले आहे. त्यामध्ये जिनसेन आणि गुणभद्र यांच्या महापुराणाचे अनुकरण केलेले दिसते.

वायडगच्छीय जिनदत्तसूरिशिष्य अमरचंद्र यांच्या १८०२ श्लोकात्मक (चतुर्विंशतिजिनचरित) (१३ वे श.) या ग्रंथात २४ अध्याय असून क्रमाने २४ तीर्थकरांचे चरित्र आहे. अमरचंद्र यांचा दुसरा (बालभारत(नावाचाही एक ग्रंथ आहे. (प्र. मुंबई, १९२६).

मेरु तुंग यांच्या महापुराणचरितामधील पाच सर्गामध्ये ऋषभ, शांति नेमि, पाश्व व वर्धमान या पाच तीर्थकरांचे चरित्र आहे. या ग्रंथावर एक टीका आहे. ती बहुतेक सोपऱ्या असून त्यात या ग्रंथाला (काव्योपदेश-शतक(व धर्मोपदेश-शतक(असेही म्हटले आहे. मेरु तुंग यांचा आणखी एक प्रबंधचिन्तामणि नावाचा ग्रंथ इ. १३०६ मध्ये पूर्ण झाला. म्हणून हाही ग्रंथ त्याच सुमारास लिहिला असावा. पद्मसुंदर याने (रायमल्लाभ्युदय((वि. सं. १६१५) नावाचा ग्रंथ अकबरपकाळी चौधरी रायमल्ल याच्या प्रेरणेने लिहिला. त्यामध्ये २४ तीर्थकरांचे चरित्र आहे. दामनंदिकृत आणकी ओक पुराण-सार-संग्रह आता दोन भागामध्ये प्रकाशित झाला आहे. यातील संस्कृत पद्मामध्ये शलाका पुरुषांचे चरित्र अगदी थोडक्यात सांगितले आहे. तीर्थकरांच्या जीवन-चरित्रावर स्वतंत्र संस्कृत काव्यग्रंथ पुढील प्रमाणे आहेत. इ चतुर्विंशतिजिनचरितकार अमंचंद्रने प्रथम तीर्थकर आदिनाथांच्या जीवनावर (पद्मानंद(नावाचा काव्यग्रंथ १९ सर्गामध्ये पूर्ण केला आहे. पद्म नावाच्या मंत्र्यांच्या विनंतीवरू न हा ग्रंमथ लिहिला असल्याने त्याला तसे नाव दिले आहे. त्यात एकूण ६२८१ श्लोक आहेत. (प्र. बडोदा, १९३२). वीरनंदीचा ८ वे तीर्थकर चंद्रप्रभुवर वर्धमानसूरींचा वासुपूज्यवर, कृष्णादासांचा विमलनाथवर असे काव्यमय चरित्रग्रंथ उपलब्ध आहेत. १५ वे तीर्थकर धर्मनाथ यांच्या जीवनावरही हरिचंद्रकृत (धर्मशर्माभ्युदय(एक उत्कृष्ट संस्कृत काव आहे. यात सुप्रसिद्ध संस्कृत काव्य माघकृत (शिशुपालवध(याचे अनुकरण आहे असे वाटते. शिवाय त्यावर प्रकृत काव्य गउडवही व संस्कृत (नैषदीय-चरित(याचाही प्रभाव दिसतो. ही रचना ११-१२ व्या शतकातील असावी असे वाटते. १६ वे तीर्थकर शांतिनाथ यांच्या चरित्रावर असग (१० वे शतक), देवसूरी (इ. स. १२८२) यांचे प्रशिष्य अजितप्रभ, मणिक्यचंद्र (१३ वे श.), सकलकीर्ती (१५ वे श.) व श्रीभूषण (वि. स. १६५९) यांची काव्ये उपलब्ध आहेत. विनयचंद्रकृत मल्लिनाथचरित ४००० श्लोकांपेक्षाही अधिक मोठे आहे. २२ वे तीर्थकर नेमिनाथ

यांच्या चरित्रावर सूराचार्य (११ वे शतक) व मलधारी हेमचंद्र (१३ वे श.) यांनी काव्ये रचली आहे. वागभटाचे नेमिनिर्वाणकाव्य (१२ वे श.) एक उत्कृष्ट रचना असून १५ सर्गामध्ये त्याची समाप्ती झाली आहे. संगनचा मुलगा विक्रम याने लिहिलेले ठनेमिदूत(काव् एक विशेष कलाकृती आहे. यत राजमतीच्या विलापाचे वर्णन आहे. ते एक समस्यापूर्ति-स्वरूप काव्य आहे. यातल प्रत्येक श्लोकाच्या शेवटच्या चरणामध्ये कालिदासकृत (मेघदूत) कावाचय ओळी ओवल्या आहत. पाश्वर्नाथावरील प्राचीन संस्कृत काव्य जिनसेनकृत (९ वे श) (पाश्वर्न्युदय) होय. त्यातील प्रत्येक श्लोकामध्ये उत्तम काव्यशैलीने, एके क किंवा दोन दोन चरण यप्रमाणे सपूर्ण मेघदूत समाविष्ट केला आहे. पाश्वर्नाथांचे संपूर्ण चरित्र वादिराजकृत (इ. स. १०२५) (पाश्वर्नाथचरित) या ग्रंथात दिले आहे. याच चरित्रावर मणिकयंद्रने इ. स. १२१९ मध्ये व भावदेवसूरीने इ. स. १३५५ मध्ये अशी दोन काव्ये लिहिली आहेत. भावदेवाचय ग्रंथाचा अनुवाद इंग्रजीतही झाला आहे. पंधराव्या शतकामध्य सकलकीर्तीने व सळाव्या शतकात पद्मसंदर व हेमविजय यंनी संसकृतमध्ये पश्वर्नाथ-चरित्रे लिहिली. सोळाव्या शतकातच श्रीभूषणशिष्य चंद्रकीर्ती याने पाश्वर्ण-पुराण रचले. याशिवय विनयचंद्र आणि उदयवीरगणी यांचीही पाश्वर्नाथ चरित्रे मिळता. उदयवीराची रचना संस्कृत गद्यामध्ये आहे. महावीर चरित्रावर १८ सर्गात्मक सुंदर संस्कृत काव्य (वर्धमानचरित्र) (शके ११०) कवी असग याने लिहिले आहे.

गुणभद्रांच्या उत्तर-पुराणामध्ये आणि हेमचंद्रच्या त्रिषट्टि-शलका-चरितामधील १०व्या पर्वात जे महावीर चरित्र आले आहे ते स्वतंत्र स्वतंत्र ग्रंथरूप पानेही उपलब्ध आहे. सकलकीर्तीचे वर्धमान-पुराण (वि. सं. १५१८) १९ सर्गामध्ये पूर्ण झाले आहे. पद्मनंदी, केशव आणि वाणीवल्लभ यांनीही वर्धमान पुराणे लिहिली आहेत.

वरील जैन तीर्थकरांच्या चरित्रग्रंथांपैकी पुष्कलसे ग्रंथ संस्कृत महाकाव्याची उत्कृष्ट उदाहरणे आहेत. या त्यातील विषयांची रूपरेखा प्राकृत चरित्र ग्रंथ या प्रकरणामध्ये दिलीच आहे. भाग व सैलीच्या दृष्टीने कालिदास, भारवी, माघ इत्यादि महाकवींच्या काव्यात जे गुण आहेत ते सर्व गुण याही काव्यामध्ये आढळतात. त्याच प्रमाणे सर्गबद्ध रचना, आशीर्वाद, नमस्कार व वस्तुनिर्देशपूर्वक प्रारंभ(त्याच बरोबर नगर, वन, रपर्वत, नद्या, ऋतु इत्यादि नैसर्गिक दृष्टांची वर्णने) जन्म, विवाह इत्यादि सामाजिक उत्सव(रस, शृंगारात्मक हावभाव व विलास(संपन्नता व विपन्नता याती व्यक्तींच्या सुखदुःखासंबंधी चढउदार व त्यांचे फलात्मक हृदयस्पर्शी चित्रण इत्यादि काव्यादर्शासारख्या साहित्य शास्त्रामध्ये सांगितलेली महाकाव्याची सर्व लक्षणे सदर काव्यमय चरनेमध्ये सामाविष्य आहेत. या खेरीज या काव्यांगंथामध्ये यथास्थान दर्मोपदेशाचाही समावेश केला आहे. तिर्थकरांच्या चरित्राशिवाय नाना प्रकारच्या अन्य सामाजिक श्रेष्ठ पुरुष व स्त्रिया याना चरित्र-चित्रणामध्ये नायक-नायिकांची भूमिका देऊन व शक्य त्या प्रमाणात भाषाशैली व भाव यादृष्टीने काव्यगुणांची जोपासना करीत ज्या अनेक रचनाजैन साहित्यात निर्झणाण झालेल्या आढळतात त्यापैकी काही पूर्वम पद्यमय, काही गद्यपद्ययुक्त चंपू शैलीत आणि काही बहुभाग गद्यमय आहेत. त्यांचा संक्षिप्त परिचय पुढे दिला आहे.

सोमदेवसूरिकृत यशस्तिलकचंपू (शके ८८१) एक उत्कृष्ट संस्कृत गद्य-पद्य-मय ग्रंथ आहे. यातील कथनाक गुणभद्राच्या उत्तर-पुराणातून घतले आहे. याचा सार पुष्पदंताच्या अपभ्रंश (जसहरचरित) च्या परिचयामध्ये दिला आहे. शेवटच्या तीन अध्यायांमध्ये गृहस्थधर्माचे सविस्तर विवरण केले आहे. त्याचा (उपासकाधधयन(नावाचा एक स्वतंत्र खंड बनविला आहे. याच कथानकाच्या आधारे चार सर्गामध्ये वादिराजसूरीने (१० वे श.), आपला (यशोधरचरित्र) हा ग्रंथ लिहिला. याशिवाय वासवसेन (१३ वे श.), सकलकीर्ती (१५ वे श.), सोमकीर्ती (१५ वे श.), आणि पद्मनाभ (१६-१७ वे श.) या सर्वांनीही यशोधर चरित्रावर निरनिराळी काव्ये रचली आहेत. माणिक्यसूरिने (१४ वे श.) देखील संस्कृत श्लोकमय यशोधर चरित्र हरिभद्राच्या कथेच्या आधारे लिहिल्याचे सांगितले आहे. क्षमाकल्याण याने यशोधर-चरिताची रचना संस्कृत गद्यात वि सं. १८३९ मध्ये कील अणि स्पष्ट म्हटले आहे की, हे चरित्र हरिभद्र मुनींद्रिंगी प्राकृतात व दुसऱ्यांनी संस्कृत पद्यात लिहिलेले असेल तरी त्यामध्ये जी दुर्बोधता आहे ती राहू नये म्हणून ही रना संस्कृत गद्यात केली आहे. हरिभद्रकृत प्राकृत चरित्राच्या या उललेखावरू व लेखकासमोर तो ग्रंथ होता हे स्पष्टच दिसते. पण आज तो हरिभद्राचा ग्रंथ स्वतंत्रपण उपलब्ध नाही.

गुणभद्रकृत उत्तरपुणार (पर्व ७५), पुष्पदंतकृत अपभ्रंश महापुराण (संधी १८), ओडेयदेव वादी भसिंहकृत गद्यचिंतामणि व वादीभसिंहकृत क्षत्रचूडामणि यामध्ये जी जीवंधरकथा आहे तीच कथा काव्यमय संस्कृत गद्यपद्यामध्ये हरिचंद्रकृत **जीवंधर-चंपू** (१५ वे श.) याग्रंथात सांगितली आहे. क्षत्रचूडामणि मधील अनेक श्लोक या जीवंधरचंपूमध्ये प्राय: जसेच्या तसे उद्धृत केलेले आढळतात. दुसऱ्या काही बाबतीत सुध्या यावर क्षत्रचूडामणी छाया स्पष्ट दिसते. **छत्रचूडाणि व गद्यचिंतामणीचे** लेखक वादीभसिंह ही एकच व्यक्ती की भिन्न भिन्न याचा निघण्य आजपर्यंत होऊ शकला नाही. क्षत्रचूडामणीच्या लेखकाच्या नावाजवळ ओडेयदेव व गुरु पुष्पसेन यांचा उल्लेख नाही. रचनाशैली व शब्दयोजना देखील दोन्ही ग्रंथात भिन्न प्रकारची आहे. गद्यचिंतामणीची भाषा ओजस्वी आहे. क्षत्रचूडाणीची मात्र अगदी सरळ, प्रसादपूर्ण असून बहुतेक श्लोकाच्या अर्ध्या भागामध्ये कथानक व द्वितीयर्थामध्ये नीतिमय उपदेश असतो. आणखी एक **जीवसंधर-चरित्र** (वि. सं. १५१६) विजयकीर्तिशिष्य शुभचंद्र याने लिहिले आहे.

देवद्रंसूरिशिष्य श्रीचंद्रसूरिकृत **सनत्कुमार-चरित्रामध्ये** (वि. सं. १२१४) चक्रवर्ती सनत्कुमाराचे चरित्र आहे. याचा सार याच नावाचा प्राकृत ग्रंथाच्या संदर्भात दिलेला आहे. याच नावाचा आणखी अेक संस्कृत काव्यग्रंथ जिनचंद्राचा प्रशिष्य वजिनपतिशिष्य जिनपाल याने लिहिलेला सापडला आहे. मलधारी देवप्रभकृत **मृगावतीचरित्र** (१२ वे श.) या संस्कृत काव्यामध्ये उदयन-वासवदत्ता कथानक आहे. मृगावती ही उदयनची आई व चेटक राजाची मुलगी असून महावीर तीर्थकरांची उपासिका होती. तिची नणंद जयंती हिने महावीरांना अनेक प्रश्न विचारले होते. आणि शेवटी दीक्षा घेतली होती. यासंबंधी वृत्तांत भगवतीमधील बाराव्या शतकातील दुसऱ्या उद्देशात आला आहे. मुख्य कथानकाच्या आधारे या ग्रंथात नाना उपकथा गुंफल्या आहेत. मलधारी देवप्रभ याने **पांडव-चरित्रही** लिहिले आहे. जिनपती-शिष्य पूर्णभद्र याने लिहिलेल्या **धन्य-शालिभद्र-चरित्र** (वि. सं. १२८५) यामध्ये सहा परिच्छेद व १४६० श्लोक आहेत. याच्या रचनेमध्ये सर्वदेवसूरीने लेखकाला मदत केली होती. या काव्यामध्ये धन्य व शालिभद्र यांची चरित्रे आहेत. भद्रगुप्तकृत (वि. सं. १४२८), जिनकीर्तिकृत (१५ वे श.) व दयावर्धनकृत (१५ वे श.) धन्य-शालि-चरित्र काव्येही आढळतात. धर्मकुमारकृत शालिभद्रचरित्रामध्ये (१२७७ इ.) सात सर्ग आहेत. याचे कथानक हेमचंद्राच्या महावीर चरित्रातून घेतले असून ते छंद, अलंकार इत्यादि विशेष काव्यगुणांनी सजविले आहे. शालिभद्र हा महावीरकालीन राजगृहनिवासी एक धनिक होता. तो प्रत्येक बुध्द झाला. चंद्रगच्छीय हरिभद्रसूरिशिष्य बालचंद्रसूरिकृत वसंत-विलास (वि. सं. १२१६) या ग्रंथात गुजरातचा राजा वीरधवल याचा मंत्री वस्तुपाल याचे चरित्र १४ सर्गामध्ये सांगितले आहे. (प्र. बडोदा, १९१७). या ग्रंथाबरोबरच श्रीतिलकसूरिशिष्य राजशेखरकृत (**वस्तुपाल-तेजपाल-प्रबंध**) हा ग्रंथही प्रकाशित झाला आहे. मंत्री वस्तुपाल व त्याचा भाऊ तेजपाल यांनी अबू पर्वतावर जिनमंदिर बांधविले. आणि जैन धर्माच्या उन्नतीची दुसरी अनेक कार्य करून आपले नाव जैन समाजामध्ये अमर केले आहे. या ग्रंथाच्या आधारे त्यांच्या चरित्रावर जयचंद्रशिष्य जिनहर्षगणीने (वि. सं. १४१७), (प्रकाशन भावनगर, संवत् १९७४), लिहिलेल्या ग्रंथाशिवाय आणखी वर्धमान, सिंहकवी, कीर्तिविजय इत्यादिकांनी रचलेलेही ग्रंथ उपलब्ध आहेत. याशिवाया जयसिंह, बालचंद्र, नरेंद्रप्रभ इत्यादिकांनी त्यांच्यावर संस्कृत प्रशस्ती रचल्या आहेत.

जिनेश्वरसूरिशिष्य चंद्रतिलककृत **अभयकुमार-चरित्र** (वि. सं. १३१२) ९ सर्गात पूर्ण झाले आहे. कवीच्या उल्लेखाप्रमाणे त्यांना सूरप्रभ याने **विद्यानंद** व्याकरण शिकविले होते. (प्र. भावनगर, १९१७).

सकलकिर्तिकृत **अभयकुमार-चतरित्राचाही** उल्लेख मिळतो. धनप्रभशिष्य सर्वानंदकृत (**जगडू-चरित्र**) (१३ वे श.) या काव्यग्रंथात सात सर्ग असून श्लोकसंख्या ३८८ आहे. या काव्यात बीसलदेव राजाचा उल्लेख आला आहे. शिवया गुजरातमध्ये वि. सं. १३१२ ते १३१५ पर्यंत पडलेल्या भीषण दुष्काळाचे वर्णन आले आहे. या ग्रंथाचा लेखनकाल त्याच सुमारास असावा असे वाटते.

कृष्णपिंगच्छातील हेमचंद्रसूरीचे शिष्य जयसिंहसूरी याने लिहिलेल्या कुमारपाल-चरित्रामध्ये (वि. सं. १४२२) गुजरातचा राजा कुमारपाल याचे चरित्र व त्यांनी केले धर्मकार्य यांचे वर्णन दहा सर्गात केले आहे. हेमचंद्राने याच ग्रंथाच्या आधारावर कुमारपालचरित्रात्मक आपले (द्वयाश्रय) प्राकृतकाव्य रचले आहे. संस्कृतमध्ये रत्नसिंहसूरिशिष्य चरित्रसुंदरगणि (वि. सं. १४८७), धनरत्न (वि. सं.

१५३७), सोमविमल व सोमचंद्र यांनी लिहिलेल्या कुमारपाल चरित्रासंबंधी दुसरे ही ग्रंथ उपलब्ध आहेत. मेरु तुंगशिष्य माणिक्यसुंदरकृत महिपालचरित्र (१५ वे. शतक) हे ओक १५ सर्गामत्तम काव्य असून त्यात वीरदेवगणीच्या प्राकृतमधील (महिपालकहा) या ग्रंथाच्या आधारे ज्ञानी आणि कलानिपुण महिपाल याचे चरित्र आहे. उज्ज्यनिनीतून बाहेर पडून नाना प्रदेशामध्ये रत्नपरीक्षा, वस्त्रपरीक्षा व पुरुषपरीक्षा या कलेतील अपले विस्मयकारक कौशल्या दाखवून महिपालाने धन आणि यश मिळविले. अशा प्रकारचा रोचक वृत्तांत सरळ, सुंदर आणि कलापूर्ण शैलीत दिला आहे.

भक्तिलाभशिष्य चारू चंद्रकृत **उत्तमकुमारचरित्रामध्ये** ६८० श्लोक असून त्यामध्ये एका धार्मिक राजकुमाराच्या साहस्रपू४ण अनेक घटना आणि दुसऱ्या अवांतर कथानकांचे वर्णन आहे. (प्रकाशन, ही. हं. जामनगर, इ. १९०८). याचा रचनाकाल निश्चित नाही. याच विषयावरील आणखी दोन पद्यमय ग्रंथ मिळतात. एक सोमसुंदरशिष्य जिनकीर्ती याचा असून दुसरा सोमसुंदरप्रशिष्य व रत्नशेखरशिष्य सोममंडणगणीने लिहिला आहे. हे आचार्य तपागच्छीय होते. पट्टावलीप्रमाणे सोमसुंदर यांना वि. सं. १४५७ मध्ये सूरिपद मिळाले. आणखी एक याच विषयावरील काव्यग्रंथ सुभशीलगणीने लिहिला आहे. चारू चंद्रकृत **उत्तमकुमार** कथेचे एक गद्य रुपांतरही आहे. वेबर याने संपादन करून त्याचा जर्मन भाषेत इ. स. १८९४ मध्ये अनुवाद केला आहे.

कृष्णर्षिगच्छातील जयसिंहसूरीच्या शिष्य-परंपरेतीलनयचंद्रसूरीने (१५ वे श.) लिहिलेल्या **हम्मीरकाव्यामध्य** १४ सर्ग आहेत. या ग्रंथात अल्लाउद्दीन सुलतानाशी युद्ध करीत असताना इ. स. १३०१ मध्ये वीरगती मिळालेल्या हम्मीर या शूराचे चरित्र आहे. हा ग्रंथ लिहिण्याचे कारण स्वतः कवीने असे सांगितले आहे की, तोमर वीरम यांच्या सभेमध्ये प्राचीन कवीप्रमाणे काव्यरचनेची पात्रता आता कुणामध्येही नाही, असे विधान करमअयात आले. तेव्हा या विधानाचे खंडन करण्याकरिता कवीने शृंगार, वीर व अद्भुत या रसांनी अलंकृत असे हे काव्य लिहिले. त्यात अमरचंद्रप्रमाणे लालित्य व श्रीहर्षा प्रमाणे वक्रोक्ती भरपूर आहे. (प्रकाशन- मुंबई, १८७९). जिनचंद्रसूरशिष्य अमरचंद्रसूरिकृत चतुर्विंशति-जिनचरित, पद्मानंदकाव्य आणि बालभारत यांचा उल्लेख यापूर्वी आलाच आहे.--> १७४

ब्रह्मनेमिदत्तकृत श्रीपाल-चरित्रातिल (इ. १२८) ९ सर्गामध्ये राजकुमारी मदनसुंदरीचा कुष्टरोगी श्रीपालबरोबर विवाह आणि सिद्धचंक्रविधानाच्या नावाच्या प्राकृत काव्याच्या संदर्भात दिला आहे. श्रीपालकथानक जैन समाजात इतके लोकप्रिय आहे की, त्यावर प्राकृत, अपभ्रंश वसंस्कृत भाषेत ३०-४० ग्रंथ निर्माण झाले आहेत. (डॉ. वेलणकरकृत जिनरत्नकोष पहा.)

कथानक -

नागेंद्रगच्छीय विजयसेनसूरिशिष्य उदयप्रभकृत **धर्माभ्युदय** या महाकाव्यात १४ सर्ग आहेत. यात गुजरातचा राजा वीरधवल याचा सुप्रसिद्ध मंत्री वस्तुपाल यांच्या जीवनाचे सुंदर वर्णन केले आहे. सिद्धर्षिकृत **उपमितिभव-प्रपञ्च-कथा** (इ. १०६) संस्कृत गद्यातील एक अनुपम रचना आहे. यात भावात्मक संज्ञाना मूर्तिमंतरु प देऊन धर्मकथा व नानाविध अवांतरकथा सांगितल्या आहेत. उदाहरणार्थ येथे अनंतपूर व निवृत्पूर ही नगरे आहेत(कर्मपरिणाम हा राजा(कालपरिणती ही राणी(साधुसमागम आणि निष्पुण्यक इ. अन्य संसारी व्यक्ती. हा ग्रंथ वाचत असताना जॉन बनयन याच्या(पिलग्रिम्स प्रोग्रेस(या इंग्रजी ग्रंथाची आठवण येते. यात रुपकांच्या स्वरूपात धर्मवृद्धी व धर्ममार्गातील संकटे यासंबंधी कथा आहेत. या कथांचा जैन समाजात मोठा आदर असून त्यांचा खूप प्रचार झाला होता. आणि तत्संबंधी सारांश-पद्धतीने अनेक ग्रंथांची निर्मिती झाली आहे. उदाहरणार्थ वर्धमानसूरिकृत (**उपमितिभवप्रपञ्चसारसमुच्चय**((११ वे श.)(देवेन्द्रकृत **उपमितिसारोद्धार** (३ वे श.)(हंसरत्नसूरिकृत **सारोद्धार** इत्यादि.

संस्कृत गद्यकथानकामध्ये धनपालकृत **तिलकमंजरीची** (इ. स. १७०) भाषा व रचनाशैली फार औजपूर्व आहे. अमरसुंदरकृत (**अंबडचरित्र**) मोठी विलक्षण कथा आहे. कथानायक अंबड शैवधर्मीय असन मंत्रतंत्राच्या जोरावर गोरखा देवीने सांगितल्याप्रमाणे ७ दुष्कर कार्ये करून दाखवितो(बत्तीस सुंदरी बरोबर विवाह करतो आणि अपार संपत्ती व राज्यश्री मिळवितो. शेवटी सदुपदेशाचा लाभ इ. गाल्यावर तो जैनधर्मीय दीक्षा घेतो. आणि उल्लेखनापूर्वक मरण साधतो. अंबड नावाच्या एका तांत्रिकाचे

नाव (ओवाइय(या उपांगामध्ये आले आहे. परंतु वरील कथानक मात्र याच लेखकी कल्पना आहे. विक्रमसंवत १४५७ मध्ये सूरी झालेल्या सोमसुंदरगणीच्या शिष्यामध्ये अमरसुंदरचे नांव असून तेथे त्यांना (संस्कृत-जल्प-पटु(म्हटले आहे. या कथानकाचा जर्मन अनुवाद चार्ल्स क्राऊस याने केला आहे. हर्षसमुद्रवाचक (१६ वे श.) व जयमेरु यांनी देखी ही कथा लिहिली आहे.

ज्ञानसागरसूरिकृत रत्नचूडकथा (१५ वे श.) याचे नाव जरी देवेन्द्रसूरिकृत प्राकृत कथेप्रमाणेच आहे तरी ही कथा सर्वप्रकारे त्याहून निराळी आहे. यात अनीतपुरचा अन्यायी राजा व दुर्बुद्धी मंत्री यांचा वृत्तांत आहे. त्या नगरीत चोर व धूर्त याशिवाय दुसरे कोणी धार्मिक व्यक्ती राहत नाहीत. मूळकथेमध्ये नाना उपकथा भरल्या आहेत. रोहक आपल्या विलक्षण बुद्धीने दुष्कर कार्ये करू न दाखवितो. त्यावरु न पाली भाषेतील (महाउम्मग(जातकात वर्णन केलेल्या महोसध नवाच्या पुरुषाच्या अद्भुत कार्मणांची आठवण होते. रत्नचूड परदेशी जात असताना त्याच्या वडिलांनी दिलेल्या उपदेशात एक दृष्टीने व्यवहारिक चातुर्य व दुसऱ्या दृष्टीने अंधविश्वास यांचे मिश्रण आढळते, महापुरुषांची ३२ चिन्हेही यात सांगितली आहे. (प्र.-यशो. जै.ग्रं. भावनगर, १९१७)

अघटकुमारकथा यात जिनकीर्तिकृत चंपक-श्रेष्ठि-कथानकाप्रमाणेच पत्राच्या प्रयोगाने नायकाचा मृत्यु टळ्याची घटना आहे. याचा जर्मन अनुवाद चार्ल्स क्राऊस याने केला आहे. याची दोन पद्यमय संस्करणेही मिळतात. पण कोणत्याही लेखकाचे नाव मिळत नाही. रचनाकालही अनिश्चित आहे. ही रचना १५-१६ व्या शतकातील असावी असा अंदाज आहे.

जिनकीर्तिकृत चंपकश्रेष्ठिकथानक (१५ वे श.) यातील आख्यान सुप्रसिद्ध आहे, योग्यवेळी पत्र मिळाल्याने भाग्यवंत नायक मृत्युसंकटातून वाचतो. याच कथेत आणखी तीन सुंदर उपाख्याने आहेत. ही कथा मेरुतुंगाच्या प्रबंधाचिंतामणिमध्ये व अन्य कथाकोषातही सापडते. याचे संपादन व प्रकाशन इंग्रजीत हार्टेल याने केले आहे. जर्मन अनुवादही प्रकाशित झाला आहे.

जिनकीर्तीची या प्रकारची दुसरी रचना म्हणजे **पाल-गोपाल-कथानक** होय. येथे परिभ्रमण, विविध साहस आणि प्रलोभन यातून पार होऊन शेवटी धार्मिक जीवन जगणाऱ्या पाल व गोपाल या दोन भावांचा रोचक वृत्तांत आहे. मआमिक्यसुंदरकृत **महाबल-मलयसुंदरीकथा** (१५ वे श.) संस्कृत गद्यात असून उपाख्यानांचा जणू भांडारच आहे.

जयविजयशिष्य मानविजयकृत (**पापबुद्धि-धर्मबुद्धि**) या कथेचे दुसरे नाव **कामघटकथा** असेही आहे. या संस्कृत गद्यकथानकाचे लेखन हीरविजयसूरीने स्थापन केलेले (विजय(शाखेतीले साधू असावेत असे वाटते. यावरु न याचा काल अंदाज १६-१७ वे शतक असावा. योतील कथानायक राजा व मंत्री ह्या व्यक्ती सिद्धर्षिकृत उपमितिभव-प्रपंचकथेतील व्यक्तीप्रमाणेच भावात्मक व कल्पित आहेत. राजा धन व ऐश्वर्य यालाच सर्वश्रेष्ठ समजतो मात्र मंत्री धर्माला महत्त्व देतो. शेवटी मुनिउपदेशावरु न दोघेही जागृत होतात व दीक्षा घेतात. वस्तुतः हे कथानक म्हणजे याच लेखकाच्या (धर्मपरीक्षा(या मोर्च्या ग्रंथातील एक खंड होय. याचे संपादन व इटाली भाषेतील अनुवाद लोबरिनी याने केला आहे.

इतिहाससम आख्याने -

काही ग्रंथाचा स्वतंत्रपणे उल्लेख करणे आवश्यक आहे. कारण त्यामध्ये तीर्थस्थाने व व्यक्ती यासंबंधी काही ऐतिहासिक वृत्तांतही सापडतो. प्राचीन इतिहासनिर्मितीच्या दृष्टीने हा वृत्तांत महत्वाचा आहे. यांपैकी काही पुढीलप्रमाणे होत-

संस्कृत छंदसास्त्र -

(छंद(विषयावर संस्कृतमध्ये अनेक ग्रंथ आहेत. जसे **नेमिपुत्र वाग्भट** यांच्या (छंदोनुशासन(ग्रंथात ५ अध्याय असून काव्यानुशासनामध्ये यांचा उल्लेख आला आहे. **जयकीर्ती** याने आपला छंदोनुशासन हा ग्रंथ वि. सं. १९९२ मध्ये लिहिला. जिदत्तशिष्य अमरचंद्रकृत **छंदो-रत्नावलि**,

(रत्नमंजूषा(किंवा (छंमदोविचिति(या ग्रंथाच्या एकूण १२ अध्यायापैकी ८ अध्यायावर **टीकाही** उपलब्ध आहे. याही ग्रंथात काही खास वैशिष्ट्ये आहेत. पण शास्त्र यादृष्टीने यातील विषयांचे संपूर्ण विवेचन यापूर्वीच्या ग्रंथांमध्ये दिल्याप्रमाणेच आहे.

प्राकृत कोश -

प्रकृत कोशांमध्ये सर्वात प्राचीन रचना धनलापल यांनी लिहिलेली (**पाइयलच्छी-नाममाला**) होय. येथील प्रशस्तीप्रमाणे ग्रंथकाराने हा कोश सुंदरी नावाच्या आपल्या छोट्या बहिणीसाठी धारा नगरी येथे वि. सं. १०२९ मध्ये लिहिला. त्याच सुमारास माळव्याच्या राजाने मान्यखेट नगरी लुटली होती याशिवाय दुसऱ्या ऐतिहासिक प्रमाणावरू न ही घटना सिद्ध झाला आहे. हर्षदेव या धारानगरीच्या राजाच्या एका शिलालेखात त्याने राष्ट्रकूट राजा खोटिगदेव याचे वैभवलुटल्याचा उल्लेख आहे. या कोशात अमरकोशपद्धतीप्रमाणे २५० प्राकृत गाथांमध्ये सुमारे १००० प्राकृत शब्दांचे पर्यायशब्द दिले आहेत. (१) सुरवातीला कमलासन इत्यादि १८ पर्यायशब्द एकेका गाथेत (२) नंतर लोकाग्र इत्यादि १६७ प४यंतची नामे अर्ध्या अर्ध्या गाथेत (३) त्यापुढे ५९७ पर्यंतची नामे एकेका चरणामध्ये (४) आणि बाकी सर्व संकीर्ण प्रकारे म्हणजे एका गाथेत कोठे चार, कोठे पाच तर कोठे सहा नामे दिली आहेत. हेच चार ग्रंताचे परिच्छेद मानणे शक्य आहे. बहुतेक नामे व त्यांचे पर्यायशब्द तद्भव आहेत. खरे देशी शाध जास्तीत जास्त एकपंचमांश असतील(

दुसरा प्रकृत कोश हेमचंद्रकृत (**देशी-नाम-माला**) होय. वस्तुतः या ग्रंथाचे नांव नांव (देशी-शाध-संग्रह) असे स्वतः ग्रंथकाराने ग्रंथाच्या सुरवातील व शेवटी स्पष्टपणे सूचित केले आहे. त्याचप्रमाणे अन्त्य गाथेत यालाच (**रत्नावलि**) असे नाव दिले आहे. परंतु या ग्रंथाचे पहिले संपादक डॉ. पिशल याने काही हस्तलिखित प्रतीच्या आधारे (**देशी-नाम-माला**) हेच नाव सार्थक समजून स्वीकारले आहे. यानंतरप्रकाशित झालेल्या संस्करणातीली ही या रचनेचे हेच नांव आढळते. या कोशामध्ये एक स्वतंत्र व स्वयंपूर्ण क्रम-पद्धती स्वीकारली आहे. येथे ऐकूण ७८३ गाथा असून त्यांची क्रमाने खरादि, कवर्गादि, वर्गादि, टवर्गादि, तवर्गादि, पवर्गादि, यकारादि व सकारादि अशा आठ वर्गात विभागणी केली आहे, सातव्या वर्गाच्या सुरवातीला कोशकाराने सांगितले आहे की अशा प्रकरची नामव्यवस्था व्याकरणामध्ये प्रिध्द नसली तरी ज्योतीशीस्त्रात रु ढ आहे आणि तिचाच येथे आदर केला आहे. वरु ल वर्गातही पूनः शब्दांची रचना त्यांचमया अक्षरसंख्येप्रमाणे केली आहे. म्हणजेच दोन, तीन, चार व पाच अक्षरी शाध संख्याक्रमाने येतात. आणि या संख्यानुसार शब्दामध्ये अकारादि वर्णांचा क्रम पाळला आहे. अशा पद्धतीन एकार्थवाची शब्दांचे आख्यान आहे. ही क्रमपद्धती पूर्णपणे समजणअयासाठी पहिल्या वर्गाचे उदाहरण घेऊ. या वर्गातील पहिल्या ६ गाथेत २ अक्षरी, ७ ते १९ पूर्यत ३ अक्षरी, २० ते ३७ पूर्यत ४ अक्षरी, ३८ ते ४९ पूर्यत ५ अक्षरी अकारादि शब्द दिले आगेत. पुढे साठाव्या गाथेपूर्यत अकारादिक्रमाने व दोन इत्यादि संख्यापद्धतीने अनेकार्थवाची शब्दांचा संग्रह आहे. तेथून ७२ पूर्यत एकार्थवाची व ७६ पूर्यत अनेकार्थवाची शब्द अकारादि पद्धतीने दिले आहेत. पुढे याच प्रकारे ८३ पूर्यत इकारादि, ८४ मध्ये ईकारादि, ९३९ पूर्यत उकारादि, १४३ मध्ये ऊकारादि, १४८ पूर्यत एकारादि आणि शेवटच्या १७४ व्या गाथेपूर्यतोकारादि शब्दांमध्या क्रमाने एकार्थवाची अनेकार्थवाची शब्दांचा संग्रह दिला आहे. आणि हाच क्रम बाकी सर्व वर्गातही अनुसरला आहे. स्फुटपत्र पद्धतीशिवया (कार्डिंग सिस्टम) हा क्रम अवलंबणे अशक्या वाटते. म्हणूनच ही पद्धती ज्योतिषज्ञ, हेमचंद्र आणि त्या प्रणालीतील व्याकरण ग्रंथात प्रचलित राहिली असेल(

देशीनाममालेतील शब्दांचा संग्रह देखील एका विशिष्ट सिद्धांतप्रमाणे केला आहे. ग्रंथकाराने सुरवातीलाच म्हटले आहे की,

जे लक्खणे ण सिद्धा ण पसिद्धा सक्कयाहिहाणेसु ।

ण य गउडलक्खणासत्तिसंभवा ते इह णिबद्धा ॥ ३ ॥

जे शाध संस्कृत प्राकृत व्याकरणांच्या नियमाला अनुसरून सिद्ध होत नाहीत, संस्कृतकोशात मिळत नाहीत, आणि अलंकार शास्त्रातील प्रसिद्ध गौडी, लक्षणा, इत्यादि शब्दार्थाच्या संकेताप्रमाणे इष्ट व

अभिप्रेत अर्थ व्यक्त करीत नाहीत अशांनाच देशीशब्द मानून या कोशात त्यांचा संग्रह केला आहे. तरी पण नाना प्रदेशातील भाषांमध्ये प्रचलित असून वरील वर्गामध्ये न मोडणारे सर्व शब्द संग्रहगित करण्याची प्रतिज्ञा केली आहे की काय असा प्रश्न उद्भवतो. पण यांचेही स्पष्टीकरण ग्रंथकाराने पुढच्याच गाथेत दिले आहे.

देसविसेसपसिध्दीइ भण्णमाणा अणंतया हुन्ति ।

तम्हाअणाइ-पाइय-पयट्ट-भासाविसेसओ देसी ॥४॥

मिन्न भिन्न देशातील प्रसिध्द शब्दांचे आख्यान करू गेल्यास तसे शब्द अनंत सापडतील. यासाठी येथे अनादि कालापासून प्रचलित व प्राकृत म्हणून विशेषरू पाने प्रसिध्द असलेल्या क्षभाषांमध्ये जे वरील प्रकारेच शहब्द आढळतात त्यांनाच फक्त देशी मानून त्यांचे संकलन केले आहे. जे शब्द प्राकृत साहित्यांची भाषा व बोली यामध्ये प्रचलित आहेत पण व्याकरणाने किंवा अलंकारपद्धतीने सिध्द होत नाहीत आणि संस्कृत कोशातही सापडत नाहीत अशाच शब्दांना देशी मानण्याचा कोशकाराचा अभिप्राय स्पष्ट होतो. या महान कार्यात उद्युक्त होण्याची प्रेरणा त्यांना कोठून भिजाली याचेही स्पष्टीकरण ग्रंथकाराने गाथेमध्ये व सोपज्ञ टीकेत दिले आहे. जेव्हा त्याने उपलब्ध सर्व देशी शास्त्रांचे परिशीलन केले तेव्हा त्यांना असे आढळून आले की, साहित्यात काही शब्द रु ढ असूनही प्रत्यक्ष प्रचारात मात्र त्या शब्दांचा निराळाच अर्थ होत असे, तर काही शब्दामधील वर्णानुक्रम निश्चित नव्हता. त्याचप्रमाणे काही शब्दांच्या देश-प्रचलित प्राचीन व अर्वाचीन अर्थामध्ये विसंगती निर्माण झाली होती(आणिके वळ परिपाठीमुळे काही शब्दांचा अगदीच निराळा अर्थ प्रतीत होत होता. तेव्हा असा अपभ्रष्ट शब्दांच्या जंजालात सापडलेल्या लोकांना कशी मदत करावी असा आचार्य हेमचंद्रांना प्रश्न पडला. अशा कुतुहलामुळे देशी शब्दांना संग्रह करण्यायास ते प्रवृत्त झाले असावेत(

देशी शब्दांच्या वरील सीमा ग्रंथकाराने मोठ्या कसोशीने पाळल्या आहेत असे त्यांच्याच टीकेच्या अभ्यासावरू न दिसते. उदाहरणार्थ - सुरवातीलाच अज्ज शब्द घेऊन ताचा प्रयोग जिन या अर्थाने केला आहे. टीकेत अज्ज शब्द स्वामीवाचक आर्य शब्दापासून सिध्द होतो, असा प्रश्न निर्णाण करू न त्यांनी त्याचे उत्तर असे दिले आहे की, तो शब्दापासून सिध्द होतो, असा प्रश्न निर्माण करू न त्यांनी त्याचे उत्तर असे दिले आहे की, तो शब्द ग्रंथाच्या सुरवातीला मंगलवाची संमजून वापरला आहे. १८ व्या गाथेत (**अविणयवर**) हा शब्द (**जार**) अर्थाने योजना आहे. आणि टीकेत स्पष्ट केले आहबे की, या शब्दाची व्युत्पत्ती (**अविणय-वर**) या शब्दापासून सिध्द होत असली तरी संस्कृतमध्ये त्या शब्दाचा अर्थ (**जार**) असा मुळीच प्रसिध्द नाही. आणि याच कारणाने या शब्दाला या ठिकाणी देशी शब्द मानलाआहे. गाथा ६७ मध्ये (**आरणाल**) याचा अर्थ (**कमळ**(असा सांगितला आहे व टीकेत स्पष्ट केले आहे की, तो शब्द संस्कृतोभव असल्याने त्याचा वाच्यार्थ या ठिकाणी ग्रहण केला नाही. (**आयसिय**) याचा अर्थ लोखंडी घट असा सांगून टीकेत हा शब्द अयस् पासून उत्पन्न होणार्या (आयसिक) रु पाने अपभ्रष्ट स्वरू प ओह असेही काही लोक मानतात हे स्पष्ट केले आहे. असा टीपात्मक स्पष्टीकरणावरू न कोशकाराला वरील सिधान्त पाळण्याची चिंता सदैव असल्याचे दिसते त्यांच्या संस्कृत टीकेत अशा प्रकारच्या स्पष्टीकरण विवेचनाबरोबरच गाथेतून त्या प्रकारच्या देशी शब्दांचा उपयोग करू न उदाहरणीही दिली आहेत. अशा गाथांची एकूण संख्या ६३४ आहे. यातील शेकडा ७५ गाथा शृंगारात्मक आहेत. सुमार ६५ गाथेतून कुमारपालची स्तुती आहे, व उरलेल्या गाथा निराळ्या प्रकारच्या आहेत. ही सर्व रचना स्वतः हेमचंद्राची कृती असावी. या शब्द विवेचनाच्या संदर्भात **अभिमान-चिन्ह**, अवंतिसुंदरी, गोपाल, देवराज, द्रोण, धनपाल, पोठोदूखल, पादलिप्ताचार्य, राहुलक, शांब, शीलांक व सातवाहन या बारा शास्त्रकारांचा आणि (**सारतदेशी** व **अभिमानचिन्ह**) या दोन सूत्रपाठात्म देशीशब्दग्रंथांचा उल्लेख सापडतो. देशी शब्दांचे अनेक कोश हेमचंद्रांना उपलब्ध होते असे वाते. पादलिप्त इत्यादि आचार्यांनी रचलेली देशी शब्दशास्त्रे उपलब्ध असूनही हेमचंद्राने कोणत्या हेतूने प्रस्तुत ग्रंथ लिहिला याचे स्पष्टीकरण सुरवातीलाच दुसऱ्या गाथेवरील टीकेत दिले आहे. वर उल्लेख केलेल्या ग्रंथांपैकी धनपालकृत (**पाइय-लच्छी-नाममाला**) हा कोश तर आजही उपलब्ध आहे. पण बाकीच्या ग्रंथांचा पत्ता मिळत नाही. टीकेतील काही अवतरणे धनपालाच्या नावे नोंदवली आहेत परंतु ती त्यांच्या उपलब्ध ग्रंथात मिळत नाहीत. मृच्छकटिक टीकाकार श्री. लाला दिक्षित यांनी (**देशी-प्रकाश**) नावाच्या देशी-शब्द-

कोशाचा उल्लेख केला आहे. त्याप्रमाणे क्रमदीश्वराने आपल्या (संक्षिप्तसार) ग्रंथात (देशीसार) नावाच्या कोशाचा उल्लेख केला आहे. परंतु दुर्दैवाने हे सर्व महत्त्वाचे ग्रंथ आज मिळत नाहीत. या कोशातील उदाहरणगाथांच्या भ्रष्ट पाठाबद्दल देशी नाममालेचे आद्य संपादक डॉ. पिशल यांनी आपली आपली तक्रार तीव्रतेने नोंदविली आहे. प्रो. मुरलीधर बानर्जीने आपल्या संस्करणात पुष्कळसा पाठ संशोधनाने शुद्ध स्वरू पांत उपस्थित केला आहे. तरी अजूनही अनेक गाथांच्या अधिक संशोदनाची गरज आहे. प्रो. बानर्जीच्या मते कोशातील संकलित नामांची संख्या ३९७८ आहे. पण ते स्वतः त्यांपैकी फक्त १५०० शब्दच अरे देशी शब्द मानतात. बाकी १०० तत्सम व १८५० देशी शद्वांपैकी ८०० शब्द भारतातील आर्य भाषांमध्ये कोणत्या स्वरू पात मिळतात. परंतु उरलेल्या ७०० शब्दांचा स्त्रोत समजत नाही.

संस्कृत-कोश -

संस्कृतमधील प्राचीनतम जैन कोशकार धनंजय होत. नाममाला व अनेकार्थ नाममाला असे त्यांचे दोन ग्रंथ उपलब्ध आहेत. नाममालेच्या शेवटी धनंजयाने अकलंकाचे प्रमाण, पूज्यपादाचे लक्षण (व्याकरण) व द्विसंधानकार (धनंजय) यांचे काव्य या तीन ग्रंथांना अपूर्व रत्नत्रय म्हटले आहे. या उल्लेखावरू न कोशाच्या रचनाकालाची पूर्वावधी ८ वे शतक ठरते. आणि अनेकार्थ-नाममालामधील (हेतावेवं प्रकारादि) हा श्लोक वीरसेनकृत धवलाटीकेत उद्धृत केला आहे. धवला टीकेचा काल शके ७३८ आहे. यावरू न या कोशाचा काल इ. स. ७८० ते ८१६ चा आंतरकाल असावा. नाममालेत २०६ श्लोक असून त्यातील एकार्थवाची शब्दांची संख्या सुमारे २००० आहे. कोशकाराने आपल्या सरळ, सुंदर शैलीत शक्य तितक्या दुसऱ्या अनेक शब्दसमुहांची सूचना मोजक्या शब्दात दिली आहे. उदाहरणार्थ, श्लोक ५ व ६ मध्ये भूमि इत्यादि २७ पृथ्वीवाचक शब्द दिले आहेत. आणि नंतर सातव्या श्लोकात इ

(तत्पर्यायधरः शौलः तत्पर्यायपतिर्नृपः ।

तत्पर्यायरू हो वृक्षः शब्दमन्यच्च योजयेत् ॥ (

अशी सूचना देऊन एकाच श्लोकात पर्वत, राजा व वृक्ष यांची प्रत्येकी २७ प्रमाणे ८१ नामे सूचित केली आहेत. तसेच पंधराव्या श्लोकात जलवाचक १८ नामे देऊन सोळाव्या श्लोकात मत्स्य, धन, पञ्च व समुद्र यांची प्रत्येकी १८ नामे तयार करण्याची कलुप्ती दिली आहे. अनेकार्थनाममालामध्ये ४६ श्लोक असून त्यात सुमारे ६० शब्दांच्या अनेक अर्थांचे निरू पण केले आहे.

जैन साहित्याच्या या संक्षिप्त परिचयावरू न भारतीय साहित्यात जैन साहित्याने कोणती भर घातली आहे याचे स्पष्ट ज्ञान होील. भारतीय परंपरेशी जैन साहित्य सुसंगत आहे(शिवाय भाषा, विषय आणि शैली या क्षेत्रात स्वतःचे महान् वैशिष्ट्य निर्माण केले आहे. यामुळे या साहित्याच्या इ गानाशिवाय आपले ज्ञान अधुरे, अपुरेच राहणार आहे. संपूर्ण जैन साहित्य अजूनही पूर्णपणे प्रकाशित झालेले नाही आणि त्याचा अभ्यासतर मुळीच झालेला नाही. जैन शास्त्रभांडारात अक्षरशः हजारो ग्रंथ प्रकाशित न होता अंधारात पडून आहेत. काही ग्रंथांच्या नावांचाही पत्ता नाही. प्रकाशित साहित्याचा आलोचनात्मक अभ्यास अनुवाद इत्यादि क्षेत्रात विद्वानांच्या कर्तव्यारीला भरपूर संधी आहे.